

TATAR TÜRKÇESİ AĞIZLARINDA GELECEK ZAMAN*

Ferit YUSUPOV**

ÖZET

Tatar Türkçesi ağızlarında gelecek zaman anlamı *-ır*, *-açaq*, *-ası*, *-maq*, *-ğalaq* biçimlerinde gerçekleşir. *-ır* gelecek zaman biçimi bütün ağızlarda kullanılır ve bundan dolayı diyalektler sisteminin çekirdek unsurlarından sayılır.

-ası, *-açaq*, *-maq*, *-ğalaq* biçimleri bütün özel sistemlerde de mevcut değildir. Mesela, *-ası*, *-açak* gelecek zaman biçimleri sadece Orta diyalektin bazı ağızları için hastır. Buna rağmen bu biçimler onun önemli tasnifi özelliklerinden sayılırlar.

Tatar Türkçesinin diyalektler sisteminin dışında bu izoglos Oğuz dillerini kapsar. *-maq*, *-ğalaq* biçimlerinin izoglosu Baraba ağızlarında yer alır. Yukarıda anılan gelecek zaman biçimlerin kullanılmasıyla Baraba ağızları bir taraftan Kazak Türkçesine (*-mak*), diğer taraftan Sibiryâ'daki Türk lehçelerine (*-ğalak*) çok benzer.

Mişer ağızlarında gelecek zamanın yegâne biçimi olarak *-ır* biçimi kullanılır. Mişer diyalektinin bir modele uygunluğu bu biçimin çekilişinde de korunur. Bu bakımdan diğer Kıpçak lehçelerine benzer.

Anahtar Kelimeler: Çekirdek unsurlar, diyalektler sistemi, Orta diyalekt, izoglos, Mişer diyalekti.

FUTURE TENSE IN TATAR DIALECT LANGUAGE

ABSTRACT

The plan of Future tense in Tatar dialect language is realized by forms with *-ır/-ыр*, *-achak-ачак*, *-asy/-асы*, *-mak/-мак*, *-galak/-галак*. Future tense with *-ır/-ыр* is represented in all dialects. Therefore it is the core element of the diasystem. For example, forms with *-asy/-асы*, *-achak/-ачак*, *-mak/-мак*, *-galak/-галак* are represented not in specific systems. For example, forms of Future tense with *-asy/-асы*, *-achak/-ачак* are typical only for some subdialects of the middle (dialect of Kazan Tatars) dialect. Nevertheless, these forms are the significant and distinctive features of them. Outside the Tatar dialect language system this isogloss contains Oguz languages.

Isogloss of forms with *-mak/-мак* and *-galak/-галак* are located only in Baraba dialects. According to the usage the given forms of Future tense the Baraba dialect reveals the definite likeness with

* Makalenin Rusçadan Türkiye Türkçesine çevirisinde destek olan öğrencim Doç. Dr. Rifat Mirhayev ile Türkiye Türkçesine yapılan çeviriyi düzelterek katkı sağlayan Doç. Dr. Ercan Alkaya'ya teşekkür ediyorum.

** Prof. Dr., Kazan Devlet Üniversitesi Tatar Dili ve Edebiyatı Bölümü. El-mek: ferits@yandex.ru

Kazakh language (forms with --*mak*/*-мак*) from one hand, and with the neighbor Siberian-Turkic languages (*-galak*/*-галак*) from the other one.

The only form of Future tense in Mishar dialect is the form with *-yr*/*-ыр*. Mishar dialect also keeps the strict sameness in conjugation of this form. In this case it brings together with other Kipchak languages.

Key words: Core element, diasystem, middle dialect, isogloss, Mishar dialect.

Gelecek zaman, şimdiki zamandan farklı olarak geçmiş zaman gibi devamlılığa, zaman bakımından perspektive sahiptir. Bundan dolayı gelecek zaman veya eylemin bütün zaman hacmini (mesela, *-ır* biçimi) veya onun belirli bir kısmını belirtebilir (*-açaq*, *-ğalaq* biçimleri vs.).

Tatar ağızlarındaki bildirme kipinin başka biçimleri gibi gelecek zaman kipi de sık sık rölâtif anlamı belirtip başka zamanların anlamlarında kullanılır.

Bundan başka gelecek zaman biçimleri birincil temelleri gibi zengin modal anlamlara sahiptirler.

Gelecek zaman biçimlerinin anlamları bakımından Tatar Türkçesi ağızları belirli ağızlarda veya diyalektlerde sadece onlar için has olan özelliklerin bulunmasına rağmen birbirlerine karşı koyulmazlar. Gelecek zaman biçimlerinin kullanılışındaki özel sistemleri birbirlerine karşı koyan özellikler ilk önce onların çekilişinde veya olumsuz şekillerinin oluşmasında görülür. Bundan başka ayrı diyalektler için has olan bazı biçimler Tatar diyalektlerinin yayılmış oldukları topraklarda adacıklar biçimindeki izoglosları oluştururlar. Dar yayılış alanına sahip olan biçimlerin anlamları ve fonksiyonları belirli bir derecede sınırlanmıştır. Bu ilk önce *-galak* ve *-mak* biçimleri için hastır. Başka biçimler ise özel sistemlerin yayılmış oldukları topraklarda geniş çizgiler biçimindeki çeşitli izoglosları meydana getirirler. Onların bazıları Tatar ağızlarının sınırları dışına çıkarlar ve belirli benzerlikler bulup başka Türk dillerini de kapsarlar. Bildirme kipinin bütün bu gelecek zaman biçimleri, özellikle *-ır*, *-ası*, *-açaq*, *-maq*, *-ğalaq* biçimleri bu kategorinin diyalektler sistemini oluştururlar.

-ır biçimi

Tatar Türkçesinin bütün diyalektlerinde ve ağızlarında yaygın şekilde *-ır* gelecek zaman biçimi kullanılır. Bu, *-r* (ünlülere biten köklerden sonra), *-ar*, *-er*, *-ır*, *ır* *-or*, *-ör* (ünsüzlere biten köklerden sonra) ortacı temelinde oluşur. Oğuz lehçelerinden farklı olarak Tatar Türkçesinin ağızlarında bu ekler anlamları bakımından birbirlerinden farklı değildir. Edebî dilde ünlülere biten köklere eklenen dar ünlülü gelecek zaman eklerinin ağızlarda tek heceli kelimelerde geniş ünlülü, ya da çok heceli kelimelerde dar ünlülü hecelerin kullanılış eğiliminin olmasına rağmen, hem geniş, hem de dar ünlülü varyantları kullanılır. Fakat bu özellik ağızlarda anlam farklılığına bağlı değildir ve yukarıda belirtildiği gibi fiil kökünün yapısına bağlıdır. Bu, Tatar Türkçesinin hemen bütün ağızları için de geçerlidir. Demek bu özellik geniş ünlülü eklerin daha çok Sibirya Tatarları diyalektleri için has olmasına rağmen, Tatar Türkçesi ağızlarının tasnifi özelliği olamaz. Aynı özellik Orta diyalektin Güney Ural ve Ural ardı topraklarında yayılmış olan kenar ağızlarında da görülür. Orta ve Mişer diyalektlerinin temel ağızlarından farklı olarak burada *-ar*, *-er* ekleri aktiftir: *kiler* «gelir», *kaytar* «döner», *eyter* «söyler», *kürer* «görür», *köler* «güler», *barar* «gider» (Orta diyalekt, İçkin ağzı); *kiter* «gider», *sizer* «sizer», *biler* «bilir» (Orta diyalekt, Nogaybek ağzı); *yatar* «yatır», *tuyar* «doyar», *töşer* «düşer» (Orta diyalekt, Krasnoufimsk ağzı); *pirer* «verir», *torar* «durur», *koyar* «koyar», *alar* «ahır», *tikşirer* «yoklar», *yastırar* «yazdırır» (Sibirya Tatarları, Tobol-

Turkish Studies

İrtiş diyalekti) vs. Aynı zamanda Baraba diyalektinde ve Tobol-İrtiş diyalektinin Tevriiz ağzında gelecek zaman eklerinde geniş ünlüler dar ünlülerle değiştirilirler: *söyler* > *söylir*; *saklar* > *saklır*, *saklıyr*; *atar* > *atıyr*, *yırlar* > *yırlıyr*. Tevriiz ağzında *ı*, *ı̄* ünlüleri daha da daralır: *alar* > *alır* > *alıyr*; *parar* > *parır* > *parıyr*; *kiler* > *kilir* > *kiliyr* (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş diyalekti, Tevriiz ağzı); *alıyım*, *parıyım*, *parıyrsın*, *parıyr*, *parıyırpıs*, *alıyrsın*, *alıyr*, *alıyırpıs*, *alıyrsıs*, *alıyrlar* (Sibirya Tatarları, Baraba diyalekti): *Min Qasanqa parsam, qazantsa söyleşkelı öyreniyrim* «Ben Kazan'a gitsem, Kazanca söyleşmeyi öğrenirim»; *Sin pişge annan pılastinka yiberiyriñ?* «Sen bize oradan plâklar gönderir misin?»; *Aftabus uwalsa, yasıyrlar, irtege paşkası kilir* «Otobüs bozulsa, tamir ederler, yarın başkası gelir»; *Alman uyınçığın, sıqtıyr* «Oyuncağımı alma, ağlar»; *Qartine de alıtyr* «Büyükanne de aldatır» (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş diyalekti, Tevriiz ağzı).

Orta diyalektin Kasım ağzında *-er*, *-ır* gelecek zaman ekleri her zaman *-ir* şeklinde kullanılır: Biraz 'itiñ, ul 'asır 'ilir «Biraz bekleyin, şimdi gelir»; Ul 'ibit'i 'itir «O mağazaya gider»; 'irsın, aşatıp cibiribiz «Girsin, karnımı doyurup göndeririz»; Biz i'mi''i a'ça biribiz «Ekmek için akça veririz»; Min sina siylirim «Ben sana söylerim».

Dar ünlülü ekler sık sık geniş ünlülü eklerle değiştirilmelerine rağmen genellikle Orta diyalektin temel ağzlarında, özellikle Kazan ardı, Dağ tarafı, Berengî, Minzele ve Başkurdistan topraklarında yayılmış olan ağzların çoğunda kullanılırlar. Bu bakımdan yukarıda anılan ağzlar hem Tatar edebî diline, hem de bazı Türk lehçelerine (mesela, Karaçay-Balkar, Kırım Tatarları, Başkurt, Kumuk) benzerler. *-ar*, *-ır* eklerinin aynı anlamda birlikte kullanılması Türkçe için çok eski çağlardan beri has bir durumdur. Bunu Türkçenin birçok anıtı kanıtlar¹. Daha sonra XIII-XIV yüzyıllarda Türk lehçelerinin gelişimi sırasında bu eklerde kelimenin hecesel yapısında başlı başına ayrılma eğilimi başlar. Bazı şimdiki Türk lehçelerinde geniş ünlülü ekler baskındır. Bunlar Orta Asya ve kısmen Doğu Sibirya'daki Türk lehçeleridir².

Fakat N. K. Dmitriyev'in belirttiği gibi Kumuk Türkçesinde geniş ünlülü ekler dar ünlülü eklerin yerini çok heceli kelimelerde de almışlardır³. Daha sonra bazı Oğuz lehçelerinde, mesela, Türk, Azerbaycan, Türkmen lehçelerinde bu ekler birbirlerinden işlevleri bakımından ayrılmaya başlamışlardır. Fakat bu ayrılmanın derecesi onların hepsinde de aynı olmamıştır. Gagauz Türkçesinde bu ayrılmaya rastlanmaz. Burada hem geniş, hem de dar ünlülü ekler gelecek zaman biçimini oluştururlar. Genellikle güney-batı grubuna ait olan Oğuz lehçelerinde geniş ünlülü ekler belirsiz gelecek zamanı meydana getirirler⁴. Böylece gelecek zaman anlamında Tatar Türkçesi ağzlarında hem geniş, hem dar ünlülü ekler kullanılmaya devam eder.

-ır gelecek zaman biçimi Tatar Türkçesi ağzlarında birinci grup şahıs ekleri yardımıyla çekilir:

min alır-mın (-ım)	biz alır-bız (-bıslar, -k)
sin alır-sın (-sın, -n)	siz alır-sız (-sığız, -sıñız, -ığız, -s)
ul alır	alar alır-lar

¹ A. M. Şçerbak, *Grammatičeskiy Oçerk Yazıka Tyürkskih Tekstov X-XIII vv. İz Vostočnogo Turkestana*, Moskva-Leningrad, 1961, s. 111; V. G. Kondratyev *Oçerk Grammatiki Drevnyürkskogo Yazıka*, Leningrad, 1970, s. 32, 170; E. İ. Fazıkova- M.T. Ziyatovoy, *İzskannıy dar tyürkskomu yazıku. Grammatičeskiy traktat XIV veka na arabskom yazıke. Vvedeniye, leksiko-grammatičeskiy oçerk, perevod, glossariy. Grammatičeskiy ukazatel*, Taşkent, 1978, s. 50; Ş. İ. Şukurov, *İstoriya Razvitiya Glagolnih Form Uzbekskogo Yazıka*, Taşkent, 1966, s. 52-67.

² E. A. Grunina, "Sootnoşeniye form nastoyaçşego i buduçşego vremyon po pamyatnikam turetskogo yazıka XIII-XVI vv.", *Voprosı Tyürkologii*, Moskva, 1965, s. 94-95, 97.

³ N. K. Dmitriyev, *Grammatika Kumıkskogo Yazıka*, Moskva-Leningrad, 1940, s. 97.

⁴ B. Çarıyarov, *Vremena Glagola v Tyürkskih Yazıkah Yugo-Zapadnoy Gruppı*, Avto-ref. diss. ... d-ra filol. nauk. – Aşhabad, 1970, s. 22-23.

min işler-min (-İM)	biz işler-biz
sin işler-sin (-sın, -in)	siz işler-siz (-sığiz, -sijniz, -igiz, -s)
ul işler	alar işler-ler

Tatar Türkçesinin bütün ağızlarında da birinci ve ikinci teklik şahıs ve çoğulda tam ve kısalmış ekler kullanılır. Birinci teklik şahsın kısalmış varyantı aynı derecede bütün diyalektlerde de kullanılır, ama Orta diyalektin bazı ağızlarında, özellikle Kazan ardı, Dağ tarafı, Berengi ve Minzele ağızlarında tam varyant üstündür. Bu da edebî dilin etkisi sonucuyla anlatılabilir. Tam ve kısalmış eklerin kullanılması bakımından Tatar Türkçesi diyalektleri birbirlerinden ayrılmazlar. Burada birinci şahıs ekinin kısalmış varyantının bütün şahıslarda da [r] ünsüzüyle biten köklere eklendiğini belirtmek gerek. Bu zaman birinci şahıs eki fiilin köküne eklenir (gelecek zaman eki kısalma sonucunda düşer): *barım* «giderim», *kırım* «girerim», *birim* «veririm», veya *barırım*, *girerim*, *kilirim*, *biririm* vs. Fiil kökünün bunun gibi kısalmasına bütün ağızlarda birinci çoğul şahısta da rastlanır. Ama Mişer diyalektinde başka diyalektlere nazaran bu özelliğe daha sık rastlanır⁵. Burada kullanılış aktifliği bakımından *-biz* ekinin tam varyantının Orta diyalektin ağızlarında ve Sibiryâ Tatarlarının ağızlarında üstün durumda bulunduğunu belirtmek gerek: *Sin kit, min urınnı üzüm cıyarım* «Sen git, ben yatağı kendim toplarım»; *Brigadirni kürim eli kiçke* «Ekip başını akşam görürüm»; *Qazanı bir barıp kürim dim* «Kazanı gidip görmek isterim» (Orta diyalekt, Perm ağızı); *Urmanğa birgelep barırbız* «Ormana beraber gideriz» (Orta diyalekt, Krasnoufimsk ağızı); *Söt kitürümün digeniyim bit min siya* «Süt getirmek istemiştin sana», *Hezır barıp apqaytırm Tatuknu* «Tatuk'u şimdi getiririm»; *Qışqa unsigiz qaz suyarım dip toram* «Kışın onsekiz kaz kesmek istiyorum» (Orta diyalekt, Nogaybek ağızı); *Min Şumiha çastı yörüm, malayınkı kürsem, eytirim* «Ben Şumiha'ya sıklıkla giderim, oğlunu görsem, söylerim» (Orta diyalekt, İçkin ağızı).

Anıtlara göre⁶ birinci şahıs gelecek zaman eklerinin tam ve kısalmış varyantları Türk lehçelerinde hiçbir anlam değişikliklerini ortaya çıkarmadan kullanılmışlardır. Bu özellik şimdiki Türk lehçelerinin ve diyalektlerinin çoğunda görülür. Birçok Türk lehçesinde Tatar Türkçesindeki gibi gelecek zaman ekinin son [r] sesi zaman geçtikçe kısalmıştır. Bu da onun sık sık kullanılması ve söylenişindeki zorluklarla anlatılır. Ayrıca aynı ünsüze biten köklere getirilmesi de düşürülmesine sebep olmuştur⁷. Mesela, bu bakımdan Türkmen Türkçesi çok ilginçtir. Burada belirsiz gelecek zaman eki bütün şahıslarda da kısalır. [y], [l], [r] ünsüzleriyle biten bir heceli fiil köklerinde ve [r] ünsüzüyle biten çok heceli fiil köklerinde yukarıda anılan ünsüzler düşürülürler. İki ünlünün kaynaşması sonucunda kökün ünlüsü uzatılır⁸. Bu özellik Sibiryâ Tatarlarının Tobol-İrtiş diyalektinin Bataklık ağızında kaydedildi. Bundan başka burada [a], [e], [l], [i] ünlüleri de kısalır. Bu kısalma sonucunda vurgu fiilin köküne düşer. [r] ünsüzüyle biten fiil köklerinde kökün ve ekin ünsüzleri kaynaşıp uzun bir [r] sesini meydana getirirler: *Min parrım, üsüm kürrim matarısnu* «Ben giderim, kendim görürüm motorcuyu»; *Yaman awılğa iki keme bilen parrbıs* «Yaman köyüne iki kayıkla gideriz».

Orta diyalektin Kasım ağızında gelecek zaman ekindeki [r] ünsüzü [r] ünsüzüyle bitmeyen fiillerde bile görülür: *Alısınmı didi, min alım didim* «Alır mısın diye sordu, ben alırım diye cevap verdim»; *Min siz'gi kürsetim 'aya 'itmiy'i* «Ben size nereye gidileceğini gösteririm»; *Min anda*

⁵ L.T. Mahmutova *Opıt issledovaniya tyürkskih dialektov. Mişarskiy dialekt tatarskogo yazıka*. – M.: Nauka, 1978, s. 144.

⁶ Ş. İ., Şukurov, *age.*, s. 67-70.

⁷ V. İ. Rassadin, *Morfologiya Tofalarskogo Yazıka v Sravnitelnom Osveçenii*, Moskva, 1978, s. 192.

⁸ B. Çarıyarov, *age.*, 1970, s. 27.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 7/1 Winter 2012

bulumın, İlgizer 'ilir 'is 'ırın «Ben orada bulurum, İlgizer oraya akşam gelir»; *Min sızni üzim çay'a utırtumın* «Ben sizi yanına oturturum»; *Enişin 'azan'a aldırımın ti'in* «Annesini Kazan'a götürürüm dedi».

Baraba ve ayrıca Tomsk ağızlarında birinci çoğul şahısta çoğul eki de eklenir. Bu özellik, Tobol-İrtiş diyalektinin Tevriş ağzı için de hastır: *Çey ğoyarmın, çey içerbisler* «Çay koyarım, çay içeriz»; *Yite torsah, aşap alırbislar* «Biraz sonra yeriz» (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş diyalekti, Tevriş ağzı); *Sışniñ pılen pis te gurıtqa parırbislar* «Sizinle beraber biz de şehre gideriz»; *İnemnerge te kırırbisler, ekemnerni te kürırbisler* «Annemize de uğrarız, ağabeyimizi de görürüz»; *Aşagansın kılupqa barırbislar* «Yedikten sonra kulübe gideriz» (Sibirya Tatarları, Baraba diyalekti).

Yukarıda anılan biçimle birlikte Tomsk diyalektinin Çat ağzında birinci çoğul şahısta *-k* eki de kullanılır: *alır-ıq, parır-ıq, kilır-ık*⁹.

Tatar Türkçesi ağızlarında ikinci teklik şahıs ve çoğul eklerinin çeşitli varyantları kaydedilmiştir. İkinci teklik şahıs temel biçimi olarak edebî dildeki gibi gelecek zaman ekine eklenen *-sıñ* eki sayılır: *Calan cazıp qına utırmassıñ, çığıp ta cörırsıñ* «Sadece yalan yazıp oturmassın, biraz gezmeye de çıkarsın» (Orta diyalekt, Kazan ardı ağzı); *Sorasalar, işke kittim dip eytip kiterısıñ* «Sorsalar, işe gittim dersin» (Orta diyalekt, Dağ tarafı ağzı); *Avırganı bütкінçik saklap kına torırsın* «İyileşinceye kadar bakarsın» (Mişer diyalekti, Mordva ağzı); *Pis işke kittensıñ, ürteklerni aşatırsıñ* «Biz işe gittikten sonra, ördekleri yedirirsin» (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş diyalekti, Tara ağzı).

Bununla birlikte birçok ağızda *[r]* ünsüzüyle biten köklerde gelecek zaman ekindeki *[r]* ünsüzü düşürüldüğünde ikinci teklik şahıs ve çoğulda kısalmış eklerin kullanılmasına rastlanır. Yukarıda anılan eklerin bütün ağızlarda da kullanılmaları daha çok Mişer diyalekti için hastır, ama onun tasnifi özelliklerinden sayılamazlar: *Sin hezir ışkulga barısın, kat'kats berengı kazırğa tsıgarsın* «Sen şimdi okula gidersen, dönünce patates toplarsın» (Mişer diyalekti, Çüpreli ağzı); *Sin Saniyege katsan kırırsıñ?* «Sen Saniye'ye ne zaman uğrarsın?» (Mişer diyalekti, Sergaç ağzı); *Anıñ miña birğısı bar akça, algaç birısıñ, didim* «Onun bana borcu var, aldıktan sonra verirsin dedim» (Mişer diyalekti, Penza ağzı); *Siz eli Ul'anga damı barısız?* «Siz daha Ulan'a da mı gidersiniz?» (Mişer diyalekti, Melekes ağzı); *Ozak kına mında torısız, annan üge kitırsıs* «Burada biraz kalınız, ondan sonra eve gidersiniz» (Mişer diyalekti, Penza ağzı).

-sıñ ekinin kısalmış *-ñ* varyantına Orta diyalektin bazı Kazan ardı ağızlarında (Taşkirmen köyü)¹⁰, ve yine İçkin, Zlatoust ağızlarında rastlanır. Başkurt Türkçesinin kuvvetli etkisi altında oluşmuş olan Safakül Tatarları ağzında ikinci teklik şahıs ekinin kısalmış *-ñ* varyantının kullanılması için umumilik hastır: *Alay dime, sawlığıñ bulsa, tağı kilırıñ eli* «Öyle söyleme, sağ olsanız, daha gelirsini»; *Kimni ğine kürerıñ iken anda?* «Kimi görürsün orada?» (Orta diyalekt, İçkin ağzı); *Yalan yöröy torğas bıdde torop qalırın eli* «Böyle devamlı şekilde gidersen, bir zaman bizde de kalırsın»; *Ermıyenen qaytarıp, öylenirıñ, titim* «Askerden döndükten sonra evlenirsin dedim» (Orta diyalekt, Safakül ağzı).

Sibirya Tatarlarının Tobol-İrtiş diyalektinin Bataklık ağzında *[r]* ünsüzüyle biten köklerde ikinci çoğul şahısta hem *-ır* gelecek zaman, hem de *-sız* şahıs eki kısalır. Bunun sonucunda vurgu son heceden fiilin köküne geçer, gelecek zaman ekinin ünlüsü ve şahıs ekinin ünsüzü uzatılır. Başka köklerde gelecek zaman ekindeki *[r]* ünsüzü korunur: *Sis intı üsığıs yörıs, min kanturğa kitem* «Siz artık kendiniz gidin, ben idare binasına giderim»; *Kerim kilnese, monta toros, qunaq*

⁹ D. G. Tumaşeva, **Dialekti Sibirskix Tatar**, Kazan 1977, s. 235.

¹⁰ N. B. Burganova, "O vremennix formax glagolov izyavitelnogo nakloneniya v zakazanskix govorax", **Materialı po Tatarskoy Dialektologii**, Kazan, 1974, s. 8.

pulars «Kerim gelme, burada kalınız, konuk olursunuz»; *Sıs kemege utıras* «Siz kayığa oturursunuz»; *Anta parsamız, magnitofon pılen pars* «Oraya gitseniz, teybi alınız»; *Anta paralmasamız, qışqatsa toras* «Oraya gidemezseniz, kışa kadar kalırsınız»; Anı uramta ğına kürıs «Onun sadece sokakta görürsünüz»; Mono aşarsma? «Bunu yer misiniz?»; *Tsoqor qazars ta iltf kümers* «Çukur kazarsınız da götürüp gömersiniz»; *İlte almasamız, kirı qaytars, kılif alurbıs* «Götüremezsiniz, geri dönersinizi, gelip alırız»; *İnesıne eytırs, malayı monta tif* «Annesine oğlu burada diye söylersiniz»; *Minim pitsem ken süler, yazars* «Benim karım çok anlatır, yazarsınız»; *Yulğa pırer ikmehnı epkıters* «Yola birer ekmek alırınız» (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş diyalekti, Bataklık ağzı).

Zabolotniy ağzından başka hem gelecek zaman, hem de şahıs ekinin kısalmış şekilde kullanılması Başkurdistan'ın batı ve kuzey-batı kısmında yayılmış olan Tatar ağzlarında da kaydedilmiştir¹¹. Şahıs eklerinin çoğulda kısalmış şekilde kullanılması Karaim, Türkmen gibi diğer Türk lehçeleri için de hastır¹².

Orta diyalektin Kazan ardı ağzlarında, özellikle Kazan ardı-Dübyaz ağzında ve daha Minzele, Safakül, kısmen Ural ve Ural ardı topraklarında yayılmış olan Krasnofimsk ağzlarında gelecek zamanın ikinci çoğul şahıs şekli *-sığız* (*-sığ + -ız*) eki yardımıyla yapılır. Bu özellik Tobol-İrtiş diyalektinin ağzlarında da görülür. *-sığız* bileşik ekine Başkurdistan'ın batı bölgelerinde yayılmış olan bazı Tatar ağzlarında da rastlanır: *Ermıyege kitkestınnen ısığızge tışırısız elı eniyığıznıñ kıymakların* «Askere gittikten sonra annenizin kuymaklarını hatırlarsınız»; *Cılı suwı ayırım çilekte, şunnan alıp cuwinırsığız* «Sıcak su ayrı bir kovada, oradan alıp yıkanarsınız»; *Aşağastın östellernı üzığız cıyarsığız, min sıyır sawam* «Yedikten sonra sofrayı kendiniz toplarsınız, ben inek sağarım» (Orta diyalekt, Kazan ardı ağzı); *Söylesem, ısığız kitıp torırsığız* «Söylesem, şaşırırsınız» (Orta diyalekt, Krasnoufimsk ağzı); *Dustı bilen apkıtersığız bu malaynı* «Arkadaşıyla götürürsünüz bu çocuğu» (Orta diyalekt, Safakül ağzı).

Bu bakımdan yukarıda anılan ağzlar belirli bir derecede Sibirya Tatarlarının *-sığız*, *-sıs* varyantlarıyla birlikte *-sıñıs* varyantının da kullanıldığı Baraba diyalektine benzerler: *Qaytqansın, qat yazarsıñız* «Döndükten sonra mektup yazarsınız»; *Pısnıñ awılın ta kürıp kıtersıñız* «Bizim köyü de görür gidersiniz» (Sibirya Tatarları, Baraba diyalekti).

Gelecek zamanın ikinci çoğul şahıs şeklinin bileşik ekine Başkurt (*barır-hıgız*), ve Kırım Tatarları (*alır-sınız*) lehçelerinde de rastlanır.

Sibirya Tatarlarının Tom diyalektinde ikinci çoğul şahıs şekline *-nar* çoğul eki eklenebilir: *Anta parırsıñnar, uçitelni kürırsıñner* «Oraya gidersiniz, öğretmeni görürsünüz»; *Nintey pulatı tiseñner, aşap kararsıñnar* «Bunun ne olduğunu bilmek isterseniz, yiyiniz». Kalmak ağzında bu biçimin *-zınnar* varyantı mevcuttur¹³.

Tatar Türkçesi ağzlarında gelecek zamanın olumsuzluk şeklinin birkaç biçimi kullanılır: *-ma*, *-mas*; *-mar*; *-mastı*. Orta ve Mişer ağzlarında temel biçimler olarak *-ma*, *-mas* biçimleri sayılır:

min alma-m (-mın, -m)	biz alma-bız (-masbız, -mastık)
sin almas-sın (-sin)	sız almas-sız (-sığıs, -sıñıs)
ul almas	alar almas-lar

¹¹ E. Ş. Eflerunov, **BASSR'nın Könbatış Hem Könyak-Könbatış Rayonlarında Yeşewçi Tatarlar Söyleşinin Til Üziçelikleri**, Diss. ... kand. filol. nauk. – Kazan, s. 91.

¹² B. Çarıyarov, **Gunorta-Gunbatır Turki Dillerde İşlik Zamannarı**, Aşgabat, 1969, s. 97-104.

¹³ D. G. Tumaşeva, **age**, 1977, s. 235.

Bütün diyalektlerde de *-ır* gelecek zamanın olumsuzluk şekli ikinci ve üçüncü şahıs eklerinin eklendiği *-mas*, *-mes* (Kasım ağzında *-mas*, *-mis*) kökü temelinde oluşur. Birinci şahıs *-ma*, *-me* olumsuzluk eki yardımıyla oluşur, fakat Mişer diyalektinde *-mas* varyantına da rastlanır: *barmas-min*, *barmas-bız*¹⁴. Tatar Türkçesinin bütün ağızlarında da birinci teklik şahıs ekinin hem tam (*-min*), hem de kısalmış (*-m*) varyantı kullanılır. Fakat orta ve Mişer ağızlarında *-m* birinci grup eki üstün durumda bulunur. Bu bakımdan yukarıda anılan diyalektler edebî dile benzerler. Birinci şahısın *-m* eki yardımıyla yapılması Tomsk ve Tobol-İrtiş (Tümen ağzı) diyalektleri için de hastır. Baraba diyalektinde ve yine Tobol-İrtiş diyalektinin başka ağızlarında *-m* birinci şahıs eki başka varyantlarla birlikte kullanılır: *Min bıyıl pıtsen tsaba almam, diyır babam* «Ben bu sene piçen biçemem der dedem»; *Sin at'magats, min kitırıp birmem* «Sen söylemediğin için ben getirmem» (Mişer diyalekti, Sergaç ağzı); *Munçağa büğün kirmem indı, kiçe gıne kirdıgiyi* «Hamama bugün girmem, daha dün girmiştin»; *Ul abışqağa min parmam, üsigıs parığıs* «O ihtiyar kadının yanına ben gitmem, kendiniz gidiniz»; *Min pu yasularnı uqıy almam* «Ben bu yazıları oquyamam» (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş diyalekti, Tümen ağzı).

Sibirya Tatarlarının Tobol-İrtiş diyalektinin birçok ağızlarında edebî dil, Orta ve Mişer diyalektleri için has olan *-m* eki *-man* ekiyle rekabet eder: *Min annan qurqıp torman* «Ben ondan korkmam»; *Min parman keben quyğalı* «Ben tınaz koymaya gitmem»; *Min anı palam tip utırman* «Ben onun çocuğum olduğuna bakmam»; *Min monta sinıñ ötsön ağats kişip yörmen* «Ben burada senin için ağaç bıçkılamam» (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş diyalekti, Tobol ağzı); *Toslo palih aşasan, sowtan tsığa alman* «Tuzlu balık yersem, sudan çıkamıyorum»; *Min anıñ men kepleşe alman* «Ben onunla konuşamam» (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş diyalekti, Zabolotny ağzı). Arkaik *-man* eki Türk lehçelerinin anıtlarında kaydedilmiştir¹⁵, ona eski Tatar edebiyatında ve folklor eserlerinde de rastlanır¹⁶.

Orta diyalektin Nokrat ağzında birinci çoğul şahıs şekli *-ma* olumsuzluk köküne eklenen bileşik *-m-bız* eki yardımıyla da yapılır: *İkew bulgaç, kurıkmambız kaytma* «Beraber olduğumuz için dönmeye korkmayız»; *Adaşmambız, adaşıp kitmembız urmanda* «Yolu kaybetmeyiz, ormanda yanlış yoldan gitmeyiz» (Orta diyalekt, Nokrat ağzı)¹⁷.

Birinci teklik şahıs ve çoğul eklerinin olumsuzluk köküne eklenmesi Nogay, Karaçay-Balkar, Başkurt dilleri için hastır. Bu özellik eski Türk dilleri için de has olmuştur¹⁸.

Tobol-İrtiş diyalektinin Tevriç, Bataklik tarafı, Tobol, Tara ağızlarında ve yine Mişer diyalektinin ağızlarında birinci teklik şahıs ve çoğul *-mas* kökü temelinde *-mın* birinci grup ekiyle yapılır. Bu özellik hem Tobol-İrtiş diyalektinin, hem de komşu Başkurt Türkçesi ağızlarının kuvvetli etkisi altında oluşan Safakül ağzı için de hastır: *Qurıqman, onotmasmın, siz kitkende birimın* «Korkmayın, unutmam, gittiğinizde veririm»; *Yılasan, ebiyiçe apparmasmın* «Ağlayacaksın, ninene götürmem»; *Awılğa büten qaytmasmın disıñme?* «Köye daha gitmeyeceğim diye düşünüyor musun?» (Safakül ağzı); *Min anı püten iş itskatsan kuşmasmın* «Ben ona başka hiçbir işi havale etmem»; *Min anı onotmasmın, pırırım* «Ben onu unutmam, veririm» (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş diyalekti, Tara ağzı); *Min anı öyime de kirtmesmın* «Ben onu evime de bırakmam»; *Pügün yañqır, töske parmasmın* «Bugün yağmur, ormana gitmem» (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş diyalekti, Tobol ağzı).

¹⁴ L.T. Mahmutova, *age.*, s. 144.

¹⁵ A. M. Şerbak, *age.*, s. 167.

¹⁶ D. G. Tumaşeva, "Osobennosti glagolnih form v tobolskom govore tatarskogo yazıka", *Uçyonıy Zapiski Kazanskogo Un-Ta*, t. 119, kn. 6, 1959, s. 127.

¹⁷ N. B. Burganova, "Govor karimskih i glazovskih tatar", *Materiali po Tatarskoy Dialektologii*, Kazan, 1962, s. 46.

¹⁸ Ş. I. Şukurov, *age.*, s. 95-97.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 7/1 Winter 2012

Bundan başka Tobol ağzında birinci teklik şahıs kısmen *-mas* kökü temelinde *-ım*, *-İM* birinci grup şahıs eki yardımıyla yapılabilir: *Kılupqa pügün parmasım* «Kulübe bugün gitmem»; *PİR kep te eytmesim* «Bir kelime de söylemem» (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş diyalekti, Tobol ağzı); *Pis öyge pügün qaytmaspis* «Biz eve bugün gitmeyiz»; *Pis alarça anlamaspis* «Biz onları anlamayız» (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş diyalekti, Tevriş ağzı); *Pis oşaq tüse almaspis, öyge qayıp kilerbis* «Biz uzak dayanamayız, eve gider geliriz»; *Kitsin aşap tormaspis, tsay ğına aşarbis* «Akşam yemeyiz, sadece çay içeriz» (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş diyalekti, Tara ağzı).

Bu özellik Tobol-İrtiş diyalektinin ağızlarını¹⁹ Altay, Hakas²⁰, Şor²¹ Türkçelerine yaklaştırır. Birinci teklik şahıs ve çoğul eklerinin *-mas* olumsuzluk köküne eklenmeleri Türk lehçelerinin anıtlarında da kaydedilmiştir²²:

yazmas-mın	yazmas-miz
yazmas-sen	yazmas-siz
yazmas	yazmas-lar

Burada bu özelliğin M. Kaşgari'nin «Divan»ında da kaydedildiğini belirtmek gerek: *men barmasın, biz barmasbiz* vs.²³.

İkinci teklik şahıs ve çoğulda bütün diyaleklerde de *-sın*, *-sİN* ekinin yanı sıra onun *-sin* varyantı kullanılır. Nokrat ve Glazov Tatarlarının ağızlarında daha eski *-sin* varyantına rastlanır: *Sin yıklamassın, urın salsam* «Yatağı yapsam da uyumaz mısınız»; *Sin Şefiğe barmassın, Puçimkaga barırsın, anda aftarbus ta yöre* «Sen Şefi'ye gitmezsin, Puçinka'ya gidersen, oraya otobüs de gider» (Orta diyalekt, Glazov ağzı).

Kazan ardı (Dübyaz) ağzında edebî dil ve başka ağızlarla ortak olan *-sız* varyantının üstün durumda bulunmasına rağmen olumlu şekildeki gibi bileşik *-sığız* ekinin kullanımı görülür: *Küre almassığız siz anı, ul ğil basuda bula* «Göremeyeceksiniz siz onu, o tarladan dönmez»; *Söt içmessiğizme, ene istelge cılı söt quydım* «Süt içmez misiniz, işte masaya taze süt koydum»; *Bir kitsegiz, hat ta yazmassığız elİ* «Gitseniz, mektup da yazmazsınız» (Orta diyalekt, Kazan ardı ağzı).

Perm Tatarlarının (Orta diyalekt) bazı ağızlarında ve yine Tobol-İrtiş diyalektinin Bataklık tarafı ağzında birinci ve ikinci teklik şahıs ve çoğulda olumsuzluk şekli *-mar* kökü temelinde oluşur ve aşağıdaki çekiliş örneklerine sahiptir:

min barmar-ım	bİZ barmar-bıs
sin barmar-sın	sİZ barmar-sız (-ıs, -s)
ul barmas	alar barmas

Örnekler: *Min bugün meşkege barmarım, utın iwmege kerek* «Ben bugün mantar toplamaya gitmem, odunları istiflemek gerek»; *Kinoga barmarsın, bugün tüzersİN* «Sinemaya gitmezsin, bugün tahamül edersen»; *Qarağatın cıymarsız, yeşil elİ* «Frenküzümünü toplamayın, daha yetişmemiştir»; *Ewden çıqmarsız, tışta yawın* «Evden çıkmayın, dışarıda yağmur yağar»; *Büĝin piçinge barmarbiz* «Bugün ot biçmeye gitmeyiz» (Orta diyalekt, Perm ağzı); *Min eytsem, sin*

¹⁹ N. P. Direnkova, *Grammatika Oyrotskogo Yazka*, Moskva-Leningrad, 1940, s. 177.

²⁰ N. A. Baskakov., «Hakasskiy yazık. Fonetiçeskaya struktura. Slovarniy sostav i grammatičeskiy stroj», *Hakassko-Russkiy Slovar*, Moskva, 1953, s. 454.

²¹ N. P. Direnkova, *Grammatika Xakasskogo Yazka*, Moskva-Leningrad, 1941., s. 70.

²² S. N. İvanov, *Rodoslovnoyo Drevo Tyürok Abu-l Gazi-Hana... Grammatičeskiy Oçerk (İmya i Glagol. Grammatičeskiye kategorii)*, Taşkent, 1969, s. 122.

²³ E. R. Tenişev, «Ukazatel grammatičeskih form k «Divanu tyürskih yazıkov» Mahmuda Kaşgarskogo», *Voprosı Kazahskogo i Uygurskogo Yazkoznanıya. Trudı İnstituta Yazkoznanıya AN Kaz SSR*, Alma-Ata, 1963, s.193

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 7/1 Winter 2012

anlamarsın «Ben söylesem, sen anlamazsın»; *Sin anı kütere te almarsın* «Sen onu kaldıramazsın da» (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş diyalekti, Bataklik tarafı ağzı).

Bataklik tarafı ağzı için ikinci çoğul şahıs ekinin kısalması şeklinde kullanılması hastır: *-sıs > -is > -s*. Şahıs ekinin kısalması sonucunda vurgu olumsuzluk ekine düşer: *Oсах yohlamath, irtege tormars eli* «Uzun süre uyumadık, yarın belki kalkmazsınız da»; *Ürteh atalmars pı yahta* «Bu diyarlarda ördekler vuramazsınız»; *Min eyttim ğuy umpırsıs yohlay almars tif* «Ben onbire kadar uyuyamayacaksınız dedim ya» (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş diyalekti, Bataklik tarafı ağzı).

Bataklik tarafı ağzında *-mar* biçimi it yardımcı fiiliyle birlikte dilek kipinin oluşması için temel olur: *Min üsım kürmesem, eytmer te itım* «Kendim görmeseydim, söylemezdim»; *Piske kilmesegıs pıs te parmarbıs* «Bize gelmeseniz, biz de gelmeyiz»; *Eytırım, onotmarım* «Söylerim, unutmam» (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş diyalekti, Bataklik tarafı ağzı).

Gelecek zamanın *-mar* olumsuzluk şekli başka dillerde de vardır. Mesela, Gagauz²⁴ Türkçesinde ona tekil ve çoğulda bütün şahıs ekleri de eklenir:

almar-ım	almar-bız
almar-sın	almar-sınız
almar	almar-lar

Türkmen Türkçesinde *-mar* biçimi temelinde birinci ve ikinci teklik şahıs ve çoğul şekilleri, Azerbaycan Türkçesinde ise sadece birinci teklik şahıs ve çoğul şekilleri oluşur²⁵.

Baraba diyalekti için gelecek zamanın *-mastı* olumsuzluk şeklinin kullanılması hastır. Burada o ikinci çoğul şahıstan başka bütün şahıslarda da kullanılır:

par-mastı-m	par-mastı-q
par-mastı-ıj	par-mastı-ıjs
par-mastı (-tır)	par-mastı (-tır)

Örnekler: *Pügın sıyrını urmanğa tsığarmastım, tsırkey pır te aşaytmaytı* «Bugün ineği ormana çıkarmam, sivrisinek hiç rahat bırakmaz»; *Tsay aşap tormastıj maşına kilgensın* «Araba geldiği için çay içmezsiniz»; *Pıs qarağat yıyğalı parmastıq* «Biz Frenküzümü toplamaya gitmeyiz»; *Ul intı pıyıl monta pıl'şı kilmestı* «O bu sene buraya daha gelmez».

Bu biçim aktif şekilde Tobol-İrtiş diyalektinin Tobol ağzında kullanılır. Burada ona birinci ve ikinci teklik şahıs ve çoğulda rastlanır. Bizim malzemelerimizde Tevriç, Tara ağzlarında *-mastı* olumsuzluk şeklinin kullanılış olayları kaydedildi. Bu biçim *-mın* biçimiyle rekabet eder.

Tevriç ağzında birinci çoğul şahısta *-mastıh*, *-mestih* şekillerinde belirgindir: *Min anta sısnıj men parmastım* «Ben oraya sizinle gitmem»; *Payıška pügın parmastım* «Payış'a bugün gitmem»; *Palanı anqa kürsetmestik* «Çocuğu ona göstermeyiz»; *Mul'tsata alay ken yuwinmastığıs tibıs* «Umarım, hamamda o kadar uzun yıkanmayız»; *Pügın irte yatmastıjma?* «Bugün erken yatmaz mısın?»; *Pıs anı tanımastıh* «Biz onu bilmiyoruz»; *Pıs kertüp satmastıh* «Biz patates satmayız»; *Yuq intı, pıs monta qalmastıh* «Yok, biz burada kalmayız» (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş diyalekti, Tevriç ağzı).

Burada *-mastı* biçiminin yukarıda anılan ağzlarda *-ma*, *-mas* biçimleriyle rekabet ettiğini belirtmek gerek.

²⁴ L. A. Pokrovskaya, *Grammatika Gagauzskogo Yazıkı. Fonetika i Morfologiya*, Moskva, 1966, s. 199.

²⁵ B. Çarıyarov, *age.*, 1969, s. 105.

Bilindiği gibi *-mastı* biçimindeki *-tı* unsuru kısalma sonucunda *turur* fiilinden kalma bir ektir. Baraba diyalektinde bu sürecin bir aşamasını yansıtan *-mastur* biçimi kullanılır: *Min anı pilmestürim* «Ben onu bilmem»; *Sin tahi kilmestürin* «Sen daha gelmezsin».

Bu bakımdan Baraba diyalekti belirli bir derecede Altay Türkçesine benzer. Burada bu biçim bütün şahıslarda da kullanılır. Üçüncü şahısta Karaim Türkçesinde de korunmuştur²⁶. Bütün şahıslarda da Çuvaş Türkçesinde benzer *-mast* kullanılır.

Gelecek zamanın *-mastur*, *-mastur* olumsuzluk şekli Türk lehçelerinin çeşitli dönemlere ait olan anıtları için de hastır²⁷.

Bildirme kipi gelecek zaman soru şekli bütün ağızlarda da şahıs eklerine eklenen *-mi*, *-mi* eki yardımıyla yapılır: *alırmin-mi*, *alırın-mi*, *-alır-mi*, *alırbiz-mi*, *alırsız-mi*, *alırlar-mi*. Mişer diyalektinde ve daha Orta diyalektin bazı ağızlarında (mesela, Kasım, Nokrat, Glazov ağızlarında) *-mi*, *-mı* eki bazen mantık vurgusu düşen kelimeye eklenir: *Tüşe'temı yatarsın?* «Döşekte mi yatarsın?»; *Sin almamı satırsın?* «Sen elma mı satarsın?» (Orta diyalekt, Kasım ağızı); *Sunı üzünmı kırtırsın iyge?* «Suyu eve kendin mi getirirsin?»; *İrtegemı kidersiz?* «Yarın mı gidersiz?» (Orta diyalekt, Nokrat ağızı); *Bızdemı elı kunarsın?* «Bizde mi gecelersin?» (Mişer diyalekti, Çuprelı ağızı); *Küpkemı kitırsız Alikni?* «Uzun süreliğine mi getirirsiniz Alik'i?» (Mişer diyalekti, Melekes ağızı).

Mişer diyalektinde ve yine İçkin, Krasnoufımsk ağızlarında nazik şekilde ricada bulunulduğunda soru eki gelecek zaman ekine eklenebilir: *Peltelerinı kiyermısın, monda kaldırmısın?* «Paltonu giyer misin, burada bırakır mısın?» (Mişer diyalekti, Mordva ağızı); *Bızni ızata çığarmısın, Aliya?* «Bizi uğurlar mısın, Aliya?» (Mişer diyalekti, Penza ağızı); *Abıylarğa qunaqqa barırmısın?* «Ağabeylere misafirlığe gider misin?» (Orta diyalekt, İçkin ağızı).

-ır biçimi için edebî dildeki gibi çok anlamlılık hastır. Onun hangi anlamı belirttiği kökün anlamına ve geniş bağlama bağlıdır. Tatar Türkçesi ağızlarında *-ır* gelecek zaman anlamı aşağıdaki anlamları belirtir:

1) Gelecekte beklenen eylem bu biçimin temel anlamı sayılır. Gelecek zaman anlamına kaide olarak tahmin, tereddüt, belirsizlik modal nüansları katılır. Bu modal nüansları çeşitli modal kelimelerle de kuvvetlendirilir. Bunun için *-ır* biçimine sık sık belirsiz gelecek zaman biçimi derler: *Pılay pulsa, osah pulmas, qar tis töşer* «Böyle olsa, uzun zaman geçmez, kar çabuk yağar»; *Sıs anta parf ta yite almars, sow sayı qıy pıyıl* «Siz oraya gidemeyeceksiniz, bu sene su azdır»; *Anta kitsegız, tis qaytars, semelüt otsatı antan* «Oraya gitseniz, çabuk dönerseniz, oraya uçak uçar» (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş diyalekti, Bataklik tarafı ağızı); *Tırma anda, atır da ciberir* «Durma orada, aniden vurabilir» (Mişer diyalekti, Çıstay ağızı); *Yawmasa, tın buyı ciller, yazğı cil bik tiz cillete* «Yağmasa, gece boyunca kurur, ilkbaharın rüzgârı çabuk kurutur» (Orta diyalekt, Kazan ardı ağızı);

2) Bununla birlikte *-ır* gelecek zaman biçimi gerçekleşmesinden hiç şüphe edilmeyen belirli bir açık eylemi de belirtir. Bu anlamda *-ır* biçimi *-açaq* biçimine eşit biçim olarak kullanılabilir. Bu zaman eylemin *-ır* gerçekleşme zamanını açıklayan kelimelerle beraber kullanılır: *Time, hezır eniyiğ qaytır, üzı alıp birir* «Alma, şimdi annen döner, kendisi alıp verir» (Orta diyalekt, Dağ tarafı ağızı); *Min ana eytmi qalmam, eytirim, kürinsın gine* «Ben mutlaka söylerim, sadece görünsün» (Orta diyalekt, Kama önü ağızı); *Cañğır gına tuqtasın, baqçağa çığarbız* «Sadece yağmur bitsin, bahçeye çıkarız» (Orta diyalekt, Kazan ardı ağızı); *Serbibanu üzı de monda kilir, bir qaya kitmes,*

²⁶ K. M. Musayev, «Karaimskiy yazık», *Yazki Narodov SSSR. T. 2. Tyürkskiye Yazki*, Moskva, 1966, s. 285.

²⁷ A. M., Şçerbak, *age.*, s. 142; Ş. İ. Şukurov, *age.*, 1966, s. 98.

elî kızın ğına ozata cöri «Serbibanu kendisi de buraya gelir, hiçbir yere gitmez, kızını uğurluyor» (Orta diyalekt, Berengî ağzı);

3) *-ır* biçiminin belirttiği eylem belirli bir neticeyi ifade edip, varlığın kanuni özelliğe sahip olan bir olayını kaydedip konuşma anı sınırlarından çıkabilir. Bu zaman aşağıdaki anlamları ifade eder:

a) Devamlılık nüansı katılan ve tekrarlanan mutad, sabit eylemi²⁸. Bu anlamda *-ır* biçimi daha çok atasözlerinde, özlü sözlerde ve kaide olarak üçüncü şahısta kullanılır: *Kişi helî kişi bilmes* «Kişi halini kişi bilmez» (Orta diyalekt, Kazan ardı ağzı); *Tilençinîñ tilençi başına citer* «Dilencinin kafasını dilenci yer» (Orta diyalekt, Dağ tarafı ağzı); *Döniya nujalari bitmes, dcan tınmas* «Dünya tasaları bitmez, can rahat bulmaz» (Mişer diyalekti, Penza ağzı); *Kızlar kızlardan könleşir, adem tuymas sırleşip* «Kızlar kızlara gıpta ederler, insan konuşup duymaz» (Mişer diyalekti, Çistay ağzı). Bilindiği gibi bu anlam *-ır* biçimi için eski zamanlardan beri hastır. Bunu eski Türk anıtları²⁹ ve çeşitli çağlara ait olan başka belgeler de kanıtlar³⁰. Bu anlam şimdi birçok Türk lehçesinde *-ır* biçiminin temel anlamı sayılır;

b) Devamlı şekilde gerçekleşen mutad eylem belirli bir şahsa da ait olabilir. Bu zaman *-ır* biçimi şahsın belirli bir özelliğini veya onun eylemi gerçekleştirme istidadını belirtir. Kazan ardı, Dağ tarafı ağzlarında *-ır* biçimi bu anlamda bütün şahıslarda kullanılır: *Bir deşmese, deşmes, bir süz alaalmassıñ* «Bir konuşmazsa, hiç konuşmaz, bir kelime bile duyamazsın» (Orta diyalekt, Dağ tarafı ağzı); *Kilîñbiz bik yahşı, bir waqıtta ğayıp itmes, şatlanıp qına yörir* «Gelinimiz çok iyi, hiçbir zaman ayıplamaz, her zaman sevinçli yürür» (Orta diyalekt, Kazan ardı ağzı); *Ğalimner küp coqlamas, haram rizıq utlamas* «Bilginler çok uyumaz, haram yemezler» (Orta diyalekt, Minzele ağzı); *Sinîñ şul bulur, qaytırsıñ da divanğa cıtırısıñ* «Sen böylesindir, döner hemen kanapeye yatarsın»; *Minnen fayda küp cuq, kişige qomaçaw yasap yörirmîn* «Benden fayda çok olmaz, kişilere mani olurum» (Orta diyalekt, Dağ tarafı ağzı); *Ul kişige kaçırıp indeşmes* «O başkalarına sesini yükseltmez» (Mişer diyalekti, Çüpreli ağzı); *Ul törlî yaqta yörgeñ gişî, poroñqonı pîlmes* «O çeşitli yerlerde bulunmuş insandır, tarihimizi bilmez» (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş diyalekti, Tara ağzı); *Ul gerip pîlen awırsa, palnıska parmas, öyte yatur* «O gripe tutulsa, hastaneye gitmez, evde yatar»; *Alarñıñkı ken kepleri kilîşmes pîsnîñkine* «Onların birçok kelimeleri bizimkilerle aynı değildir»; *Kalunkıtan içmen min, İrtişten* «Ben çeşmeden içmem, İrtiş'ten içerim»; *Tatarlar kertükni paqçata qaltırmaz* «Tatarlar patatesi bahçede bırakmazlar» (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş diyalekti, Tevriş ağzı).

Kazan ardı ağzılarını araştıran N. B. Burganova'ya göre *-ır* biçimi bu anlamda *-a* şimdiki zaman biçimiyle rekabet eder ve bütün durumlarda da anlamına zarar getirmeden onunla değiştirilebilir³¹;

4) Orta ve Tobol-İrtiş diyalektinin bazı ağzlarında *-ır* biçimi aktif şekilde belirli sınırlar içinde bulunan şimdiki zaman anlamında kullanılır ve şimdiki zaman anlamı belirli kelimeler yardımıyla sınırlanır: *Eniyim barmas Yükeminge, etiyim barır* «Yükemin'e annem gitmez, babam gider»; *Bizniñ awıl taw asta, anı sin tiz ğine kürmessîñ* «Bizim köy dağın altındadır, sen onu hemen görmezsin» (Orta diyalekt, Glazov ağzı); *Anıñ ta kep ittire alman, ul işteytî te işteytî* «Onun hakkında hiç kötü şey söylemek mümkün değil, her zaman çalışır» (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş diyalekti, Tobol ağzı); *Sîsnîñ yaqta pîsnîñ kibik saslıq pulırmı?* «Sizin diyarınızda bizdeki gibi bataklık olur mu?»; *Min pîtsen tsapkanta artım, pîleklerim sıslap utırır* «Ot biçerken çok yoruldu,

²⁸ A. N. Kononov, *Grammatika Sovremennogo Turetskogo Literaturnogo Yazka*, Moskva-Leningrad, 1956, s. 461; V. G. Grunina, *agm.*, s. 92-94; G. Sadvakasov, *Yazık Uygur Ferganskoy Dolini*, Ç. 2. – Alma-Ata, 1976., s. 21.

²⁹ V. G. Kondratyev, *age.*, s. 329.

³⁰ Ş. İ. Şukurov, *age.*, s. 74-80.

³¹ N. B. Burganova, *agm.*, 1974, s. 13.

Turkish Studies

ellerim sızlar»; *Qıslar tsay aşap yaturlar* «Kızlar çay içerler» (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş diyalekti, Tümen ağzı); *Kasannan nik kansirtlar men kilmesler?* «Niçin Kazan'dan konserlerle gelmezler?»; *Nuraniye Sattarovanı bizniñ qalıq ken yaratatı: ul kilse, niler gıne pırgeli pılmesler* «Nuraniye Sattarova'yı halkımız çok sever: o gelse, memnun etmek için neler yapmazlar»; *Kaçıp tor, min ülesim kilmes elı* «Kaç, ben şimdilik ölmek istemem»; *Tilivisır uwalğan, tawışı işitilir, üsın kürmesler* «Televizyon bozulmuş, sesi duyulur, ama hiçbir şey görülmez»; *Nitse mertebe çıqtım, palam, kır, palam, kır, ul kirmes* «Kaç defa yavrum gir diye çıktım, o girmez»; *Allağa şökır pıste pik tınıç, pırew kilip paqmas* «Şükür, bizde çok sakindir, kimse uğramaz» (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş diyalekti, Tevriş ağzı).

-ır biçiminin şimdiki zaman anlamını belirtme özelliği eski çağlardan beri devam eder. Bazı şimdiki Türk lehçelerinde (mesela, Türk, Azerbaycan, Yakut lehçelerinde) bu anlam onun temel anlamlarından sayılır. Onların bazılarında, mesela, Orta Asya ve Altay'daki Türk lehçelerinde³² şimdiki zaman anlamı -ır biçiminin ikincil anlamı sayılır veya sadece belirli bir bağlam içinde ortaya çıkar. Birçok Türk lehçesinde de -ır biçiminin anlamında temel yeri belirsiz gelecek anlamı tutar.

Yukarıda belirtildiği gibi, gelecek zaman anlamına çeşitli modal nüanslar da katılabilir. -ır biçiminin tahmin nüansı onun ortaç temeli için hastır. Bu nüans zaman geçtikçe zaman biçiminin anlamında da yer almıştır. Bu anlam zenginliği sadece Tatar Türkçesi ağızları için has değildir. O birçok şimdiki Türk lehçesi için de hastır. -ır biçiminin modal anlamlarda kullanılması Türk lehçelerinin çeşitli çağlara ait olan anıtlarında da kaydedilmiştir. Bu biçim aşağıdaki modal anlamları belirtebilir:

1) Bütün diyalektlerde de, özellikle Orta diyalektin Kazan ardı ve Dağ tarafı ağızlarında -ır biçimi ikinci ve üçüncü şahıslarda belirli bir eylemin gerçekleşmesiyle ilgili olan ve tavsiye nüansı katılan emir, rica anlamında kullanılır: *Ezrek cimış kitirdim, üzñ cuwıp ez-mez aşap totarsıñ* «Biraz yemiş getirdim, kendin yıkayıp azar azar yersin» (Orta diyalekt, Dağ tarafı ağzı); *İpi söt kirek bulsa, mıne minnan alırsız* «Ekmek, süt gerek olsa, işte buradan alırsız» (Mişer diyalekti, Çistay ağzı); *Dcangır tuktasın da, kitırsız* «Yağmur bittikten sonra gidersiniz» (Mişer diyalekti, Çüpreli ağzı); *Uramga çıkkaç, Sabırlarga da kırırsız* «Dışarıya çıktıktan sonra Sabırlara da uğrarsınız» (Mişer diyalekti, Melekes ağzı); *Eytkenñ gıne kötıp tormaslar, üzñ barıp alırlar* «Sadece söylemeyi beklemek gerekmez, bazen kendin de gitmelisin»; *Tozı azırak bulğan, sala töşerler* «Tuzu az olmuş, biraz daha katmak gerek» (Orta diyalekt, Berengı ağzı); *Barırlar, nige barmaslar anda!* «Gidiniz, niçin gitmezsiniz!»; *Utırıp tamaq yalğap alırlar* «Oturup biraz yemek yiyiniz»; *Kön buyı işledñ, yal itip alırlar* «Gün boyu çalıştın, biraz istirahat edin» (Orta diyalekt, Kazan ardı ağzı).

Belirli bir bağlam içinde bu biçim geçmişte gerçekleşmemiş olan eylemle ilgili olan sitem ve esef anlamını belirtir: *İşten qaytqas ezırek kırılerini de cuwıp quyırlar, küp cıyılğan* «İşten sonra biraz çamaşırları da yıkarlar, çok çamaşır birikmiş» (Orta diyalekt, Kazan ardı ağzı); *Barıp qellerin bilip kilırler ebıyñññ* «Gidip büyükannenin halini bilmek gerek» (Orta diyalekt, Kama önü ağzı); *Peyzrahmanı uyatmaslar, yoqlasın, pik arığan* «Peyzrahman'ı uyandırmayın, uyusun, çok yorulmuştur» (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş diyalekti, Tobol ağzı). Sitem anlamı *idi* yardımcı fiiliyle kuvvetlendirilebilir: *Barır idıñ de, üzñ kürıp söyleşip qaytır idın* «Gidip kendisiyle konuşman gerekti»; *Ezırek ataña bulısır idıñ, ul bılay da kart kışı* «Biraz babana yardım etmen gerekti, o artık ihtiyar bir insandır» (Orta diyalekt, Dağ tarafı ağzı);

³² E. A. Grunina, "Sootnoşeniye form nastoyaçşego i buduçşego vremyon po pamyatnikam turetskogo yazıkı XIII-XVI vv.", *Voprosı Tyürkologii*, Moskva, 1965, s. 92-94.

2) Potansiyel olanak anlamını: *Kötbirek torıǵız elı, Nemiǵalar kilip çıqmasmı* «Biraz bekleyin, belki Nemiǵa'lar gelirler» (Orta diyalekt, Berengı aǵzı); *Şunday çiber bızniñ kilin, qarap tuymassıñ* «Gelinimiz o kadar güzel ki, seyrine doyum yoktur» (Orta diyalekt, Minzele aǵzı); *Qesir aşamasası, yulta uylap parırsıs* «Şimdi yemezsiniz, yolda yiyersiniz» (Sibiryta Tatarları, Tobol-İrtiş diyalekti, Tobol aǵzı).

Bu anlama eylemin gerçekleşme olanağı nüansı katılabilir: *Ayaq astınnan alıp quymasası, bırsı sörtinir elı* «Ayak altından almazsanız, birisi takılabilir»; *Üzñ qaramıy bılay cırse, urın işke catur, şul bulur* «Böyle kendine bakmadan hayatını sürdürse, yatağa yatar» (Orta diyalekt, Kazan ardı aǵzı); *Öyge kırtıp quymasañ, alurlar da kiterler* «Eve koymasın çalabilirler» (Orta diyalekt, Dağ tarafı aǵzı);

3) Beklenen tehlikeyi önlemek amacıyla yapılan ihtar anlamını³³: *Qaynar aşama, aşqazanıñ bozolar* «Sıcak yemek yeme, miden bozular» (Orta diyalekt, Kazan ardı aǵzı); *Pısende kıtsirtken küp, kıtsirtir kulıǵızın* «Piçen de ısırğan çoktur, elinizi ısırmasın» (Mişer diyalekti, Melekes aǵzı); *Baqça qapqası taǵın açıq qalǵan, tavıqlar tütellernı bitirir* «Bahçe kapısı yine açık kalmış, tavuklar evlekleri bozarlar» (Orta diyalekt, Dağ tarafı aǵzı);

4) Orta diyalektin ağzlarında birinci ve üçüncü teklik şahıs ve çoğul şekilleri *dip, dim* kelimeleriyle birlikte sık sık potansiyel olanak nüansı katılan niyet anlamında kullanılırlar: *Çeyge qarçıqlar cıyıp alırım dip toram* «Nineleri çay içmeye çağırarak istiyorum» (Orta diyalekt, Kazan ardı aǵzı); *Malaynı bıyıl öylendirirbiz dip uylybız* «Oğlumuzu bu sene evlendirmek istiyoruz» (Orta diyalekt, Dağ tarafı aǵzı); *Olo qızım monda sad yasarmın dip cöri* «Büyük kızım burada bahçe yapmak istiyor» (Orta diyalekt, Berengı aǵzı);

5) Tehdit nüansı katılan uyarma anlamını: *Şıptır qına utırmasası, işik aldına quwıp çıǵarırın* «Sessizce oturmasanız avluya kovarım»; *Bügin de waqıtında qaytmasañ, uramda qunarsıñ, tönle torıp cörir helim cuq* «Bugün de vaktinde dönmesen, dışarıda uyursun, gece kalkmaktan bıktım artık» (Orta diyalekt, Minzele aǵzı).

Sebeup-sonuç ilişkileriyle bağı olan sert uyarma anlamını *-ır* biçimi *bul* «olmak» yardımcı fiiliyle birlikte belirtir: *Aña taǵı bir süz eytir bulsaǵız, balam dimem* «Ona daha bir kelime dersiniz, çocuğum demem»; *Anı şulay mısıl iter bulsañ, üzimde ğine yeşesin* «Onunla şöyle alay edersen, bende yaşasın» (Orta diyalekt, Kazan ardı aǵzı).

Bu yapı şart anlamında da kullanılabilir: *Valentin ozaq torır bulmasa, ezirek köterbiz* «Eğer Valentin orada uzun zaman kalmazsa, biraz bekleriz»; *Aşıǵızın şulpası citer bulsa, qamıraşnı kübirek sal* «Eğer çorbanızın suyu yeterli olsa, erişteyi biraz fazla koy» (Orta diyalekt, Kama önü aǵzı);

6) Şahsın gelecekte beklenen eylemlerle ilgili olan subjektif duygularını, mesela, eylemin gerçekleşmesi veya gerçekleşmemesiyle ilgili olan sitem ve şahsın beklenen eyleme göre olan ilgisizliğini: *Kirekmegeñ cirge kırmessin* «Gerekmeyen yere girmezsin»; *Bir waqıt üzi kilir elı* «Bir gün kendisi gelir»; *Külmegñ buyalsa buyalır, şunu ğına ilip quyıq* «Gömleğin kirlense kirlensin, işte sadece bunu asalım» (Orta diyalekt, Kazan ardı aǵzı);

7) Şahsın objektif varlığın olaylarını subjektif şekilde değerlendirmesi: *Bir soñga qalǵannan elle ni bulmas* «Bir defa geç kaldığından bir şey olmaz» (Orta diyalekt, Kama önü aǵzı); *Kilgen qunaqqa alay turpa bulırǵa kilşmes* «Gelmiş misafirlerle öyle kaba davranmak yaramaz» (Orta diyalekt, Kazan ardı aǵzı); *Kişi süz eyte dip, kişi bilen süleşmi tırmas kız kişi* «Kınamadan korkup

³³ K. M. Lyubimov, "Sistema deypriçastiya v sovremennom turetskom yazıke", *Sovetskaya Tyurkologiya*, 1977. - №4, s. 165.

kız kişiyle konuşmaktan durmaz» (Mişer diyalekti, Çüpreli ağzı); *Balam, kışige usal süz at'ma yahşı bilmas* «Yavrum, insanla kaba konuşma, iyi olmaz» (Mişer diyalekti, Çistay ağzı).

Tatar Türkçesi ağızlarında *-ır* biçimi için has olan çok anlamlılık ilk önce onun kökünde yatan *-ır* ortacının Türk lehçelerinin en eski çağlarındaki özellikleriyle anlatılır. Birçok anıtlarda, ayrıca Göktürk anıtlarında *-ır* biçiminin şimdiki aktüel ve yine şimdiki mutata zaman anlamlarında kullanılması kaydedilmiştir, ama onun temel fonksiyonu şimdiki aktüel zamanı belirtmek olmuştur. *-ır* biçimi şimdiki-gelecek zaman fonksiyonunda kullanıldığında artık eski çağlarda birtakım ilâve nüansları, özellikle niyet ve potansiyellik nüanslarını belirtmiştir. *-ır* biçimi için her zaman zengin modal anlamlar has olmuştur. Bu anlamlar temel modal anlam sayılan ve daha sonra birçok Türk lehçesinde ve Tatar Türkçesinin ağızlarında gerçekleşmiş olan potansiyel olanak anlamı temelinde gelişmiş olabilirler. Çeşitli modal nüanslar katılan birçok zaman anlamlarını (şimdiki aktüel, şimdiki genel, gelecek zamanları) belirtebilmesi bu biçimin fonksiyonel-semantic bakımdan ayrılmasının daha sona ermediğini gösterir.

Böylece *-ır* biçimi Tatar Türkçesi ağızlarında zaman ve modal anlamları belirtir. Zaman anlamları arasında temel yeri belirsiz gelecek zaman anlamı tutar. Şimdiki mutata zamanda gerçekleşen eylemi şahsın veya nesnenin özelliği olarak belirtmek *-ır* biçiminin ikincil işlevi sayılır. Burada bu biçimin zaman anlamı dışında gerçekleşen eylemleri de belirtmek özelliğine sahip olduğu da vurgulanmalıdır. Bu özelliğe başka Türk lehçelerinde de rastlanır³⁴. Türk lehçelerinin anıtlarında kaydedilmiş olan aktüel zaman anlamı Tatar Türkçesi ağızları için has değildir. Modal anlamlardan ilk plana *-ır* biçiminin eski özelliği sayılan ve sonra başka modal anlamların katıldığı potansiyel olanak anlamını belirtmek çıkar.

-ır gelecek zaman biçimi Tatar Türkçesi diyalektlerinin çekirdek unsuru sayılır. Aynı anlamlarda o, onun bütün ağızlarında da kullanılır. Yukarıda söylediklerimize göre *-ır* gelecek zaman biçiminin oluşma usulü bakımından Tatar Türkçesi diyalektleri için birbirlerinden o kadar ayrılmazlar. Fakat bu biçimin geniş ünlülük ekler yardımıyla oluşması daha çok Sibiryalı Tatarları diyalektleri için hastır. Aynı zamanda bu diyalektlerin bazı ağızlarında geniş ünlülerin daralmasına rastlanır. Bu da Orta diyalektin ağızları için has değildir (saklar > saklıyr, atar > atıyr vs.). Bu özellik Sibiryalı Tatarları ağızları için has olan özelliklerden sayılır.

Orta diyalektin bazı ağızları için ikinci teklik şahısta kısalmış ekin ve yine çoğul şahısta *-sıgız* bileşik ekinin kullanılması hastır. Sibiryalı Tatarları ağızlarında hem bileşik, hem de kısalmış ekler kullanılır.

Mişer diyalekti başka diyalektlerden *-ır* gelecek zaman biçimi çekilişinin bir modele uydurulmuş olmasıyla ayrılır. Bununla o edebî dile çok benzer.

Gelecek zaman ve birinci teklik şahıs ve çoğul eklerinin kısalmış varyantlarının kullanılması Orta diyalektin özelliklerden sayılır. Bu varyantlar daha çok [r] ünsüzüne biten köklerden sonra kullanılırlar.

Olumsuz şekillerin oluşması ve çekilmesi bakımından ağızlarda aşağıdaki özellikler görülür. Orta ve Mişer diyalektleri için olumsuzluk şekli kökünün *-mas* eki yardımıyla yapılması hastır. Birinci teklik şahısta ona *-m* ve *-min* şahıs ekleri eklenir. Onlardan birincisi üstün durumda bulunur. Tobol-İrtiş diyalektinde birinci teklik şahıs şekli yukarıda anılan eklerden başka *-man* eki yardımıyla (*min parman* «ben gitmem»), çoğul şekli ise *-mas* kökü temelinde oluşur (*pis parmaspıs* «biz gitmeyiz»). Bu Tobol-İrtiş diyalektinin onu başka diyalektlere karşı koyan en bariz özelliklerinden sayılır. Bundan başka Sibiryalı Tatarları diyalektleri diğerlerinden *-mastı* olumsuzluk

³⁴ E. A. Grunina, *İndikativ v Turetskom Yazıke (v Sravnitelno-İstoriçeskom Osveçenii)*, Avto-ref. diss. ... d-ra filol. nauk, Moskva, 1978, s. 27.

şeklinin kullanılmasıyla da ayrılırlar. Bu biçim için özel çekiliş türü vardır (Baraba diyalektinde bütün şahıslarda da). *-mar* olumsuzluk şekli diyalektler sisteminin kenarında yer alır.

-ır gelecek zaman biçiminin olumsuzluk şekillerinin kullanılması bakımından Tatar diyalektleri sisteminde aşağıdaki özellikler ayrılır:

1) *-mar* biçiminin izoglosu küçük adacıklar şeklinde Perm Tatarlarının bazı ağzlarında ve Tobol-İrtiş diyalektinin Bataklik tarafı ağzında yer alır. Tatar diyalektleri sistemi dışında o Gagauz, Azerbaycan, Türkmen lehçelerinde geçer;

2) *-mastı* biçiminin izoglosu da dar yayılış alanına sahiptir ve sadece Baraba diyalektini ve Tobol-İrtiş diyalektinin bazı ağzlarını kapsar. Türk dilleri sisteminde bu izoglosun merkezi olarak Altay ve Çuvaş lehçeleri sayılır. O Karaim Türkçesinde de geçer.

-açaq biçimi

-açaq gelecek zaman biçimi bu biçimin ortacı gibi Tatar Türkçesi ağzlarında geniş şekilde yayılmamıştır. Mişer ve Sibirya Tatarları ağzlarında bu biçim kategorik gelecek zaman anlamında yegâne örneklerde kaydedilmiştir. Bu da Orta diyalektin komşu ağzlarının veya edebî dilin etkisi sonucu olarak anlatılabilir. Sibirya Tatarları ağzlarında fiilden türeme isim anlamında kullanılır. *-açaq* gelecek zaman biçimi genellikle Orta diyalektin ağzlarında (Kazan ardı, Dağ tarafı, Berengî, Minzele ağzlarında) kullanılır. Orta diyalektin başka ağzlarında ise (İçkin, Nogaybek, Zlatoust, Krasnoufımsk, Perm ağzlarında) onların bazılarındaki aktifliğine rağmen bu biçime seyrek rastlanır³⁵. N. B. Burganova'nın gözlemlerine göre o geniş yayılış alanına sahip değildir³⁶. Bizim malzemelerimiz onun Kazan ardı-Döbyaz ağzında aktif olduğunu göstermektedir.

-açaq gelecek zaman biçimi *-açaq*, *-eçek* (ünsüzlerden sonra), *-yaçaq*, *-yeçek* (ünlülerden sonra) ortacı temelinde oluşmuştur. Orta diyalektin ağzlarında bu biçim şahıs ekleri yardımıyla çekilebilir:

min al-açaq-mın	biz al-açaq-bız
sin al-açaq-sın	sız al-açaq-sız (-sığız)
ul al-açaq	alar al-açaq (-lar)

Örnekler: *Elı kışi gñe bar dip turdım, elı min bik yahşılap eyteçekmin* «Kişiler olduğu için söylemedim, ama mutlaka söyleyeceğim»; *Bırer waqıt sin retlı gñe kışi qırtırmıy cörıyeçeksiñmi?* «Bir zaman insanları sinirlendirmeden yürüyecek misin?»; *Qodalar yağına da baraçaqbız, üzibızge de çaqıraçaqbız* «Dünlürlere de gideceğiz, bize de davet edeceğiz»; *Elı gñe eytesız, kitkeç, ıntaçaqsız* «Siz şimdi böyle diyorsunuz, gidince unutacaksınız» (Orta diyalekt, Kazan ardı ağzı).

Buna rağmen yukarıda anılan ağzlar için bu biçimin şahıs zamirleri yardımıyla çekilmesi tipiktir:

min bar-açaq	bız bar-açaq
sin bar-açaq	sız bar-açaq
ul bar-açaq	alar bar-açaq (-lar)

³⁵ F. S. Bayazitova, "Tüben Kama tiresindeki kireşin tatarları söyleşinin fonetik hem grammatik üzüncelikleri", **Materialı po Tatarskoy Dialektologii**, Kazan, 1974.

³⁶ N. B. Burganova, **agm.**, 1974, s. 140.

Örnekler: *Sin sötijnñ ayırtıp kuy, bız bit irtege Qazanğa kiteçek* «Sen sütünü ayırt, biz yarın Kazan'a gideceğiz»; *Kür de tor, min anı tağı onotaçaq* «İşte görürsün, ben onu yine unutacağım» (Orta diyalekt, Berengî ağzı).

Burada *-açaq* biçiminin Orta diyalektin ağzlarında daha çok üçüncü şahısta kullanıldığını belirtmek gerek: *Uylama da ul ana baş birmeyeçek* «Düşünme bile, o ona boyun eğmeyecek»; *Fatihqa quşsañ, mîne digen itip işleyeçek* «Fatih'ten istesen, çok iyi şekilde yapacak» (Orta diyalekt, Kazan ardı ağzı).

-açaq gelecek zaman biçiminin olumsuz şekli aşağıdaki usullerle yapılır:

a) *-ma*, *-me* olumsuzluk eki yardımıyla (*barma-yaçaq-min*, *barma-yaçaq-sın*, *barma-yaçaq* vs.). Ama ağzlar için daha çok bu biçimin şahıs ekleri olmadan kullanılması hastır: *Min aña küterilip te qaramayaçaq* «Ben ona gözlerimi bile kaldırmayacağım»; *Bil de tor, sin anda büiten barmayaçaq* «Bil, bundan sonra sen oraya hiçbir zaman gitmeyeceksin»; *Bız anı bırqayçan da kürmeyeçek* «Biz onu başka hiçbir zaman görmeyeceğiz» (Orta diyalekt, Kazan ardı ağzı); *Bu bozawdan retli stıyr çıqmayaçaq* «Bu buzağıdan iyi inek yetişmeyecek»; *Eytesi de cuq, ul siniñ süznñ tıñlamayaçaq* «Söylemek bile faydasız, o seni dinlemeyecek» (Orta diyalekt, Dağ tarafı ağzı); *İlmi ılılamağan üzi ılık kürmeyeçek* «İhtiyarlara saygı göstermeyenin kendisi de sayılmaz» (Orta diyalekt, Kazan ardı ağzı);

b) *tügil* kelimesi yardımıyla:

min alaçaq tügil	bız alaçaq tügil
sin alaçaq tügil	sız alaçaq tügil
ul alaçaq tügil	alar alaçaq tügil

Örnekler: *Min siña ulım dip eyteçek tügil, alay işlesen* «Öyle yapsan ben sana oğlum demeyeceğim»; *Sin anı gümiriñde de küreçek tügil* «Sen onu hiçbir zaman görmeyeceksin»; *Bız anı ğafu iteçek tügil* «Biz onu affetmeyeceğiz» (Orta diyalekt, Kazan ardı ağzı).

Şahıs eklerinin *tügil* kelimesine eklenme olayları kaydedildi:

min baraçaq tügil-min	bız baraçaq tügil-bız
sin baraçaq tügil-siñ	sız baraçaq tügil-sız
ul baraçaq tügil	alar baraçaq tügil

Örnekler: *Min isende sin alarğa baraçaq tügilsiñ, aña ülgende de rizalıq bireçek tügilmñ* «Ben sağken sen onlara gitmeyeceksin, onun için hiçbir zaman izin vermeyeceğim» (Orta diyalekt, Kazan ardı ağzı);

c) *-açaq* isim-fiil biçiminin bütün şahıs ekleri ve *yuq*, *cuq* «yok» modal kelimesiyle kullanılmasıyla. Olumsuzluk şeklinin bu şekilde oluşma usulü hemen *-açaq* gelecek zaman biçiminin kullanıldığı bütün ağzlar için de hastır. Burada bu olumsuzluk şekli için her zaman kesinlik anlamının has olduğunu belirtmek gerek:

minim baraçağ-ım yuq	bızniñ baraçağ-ıbiz yuq
siniñ baraçağ-ıñ yuq	sizniñ baraçağ-ıgız yuq
anıñ baraçağ-ı yuq	alarnıñ baraçaq-ları yuq

Örnekler: *Moñançı barmadım, monnan soñ da baraçağım yuq* «Şimdiye kadar gitmedim, bundan sonra da gitmeyeceğim»; *Sin anı küreçeğiñ, bileçeğiñ yuq* «Sen onu hiçbir zaman

Turkish Studies

görmeyeceksin, bilmeyeceksin»; *Ayrılıp çıqmasağız, alar bilen retli kön küreçeğiz yuq* «Ayrılmazsanız, onlarla rahat geçinemeyeceksiniz» (Orta diyalekt, Kazan ardı ağızı).

-ır biçiminden farklı olarak -açaq gelecek zaman biçimi polisemantik değildir.

1. Bu biçimin temel anlamı kategorik iddia nüansı katılan beklenen eylemdir: *Bilem dip uylamasın, min anı eytmeyeçekmîn* «Bileceğim diye ummasın, ben onu söylemeyeceğim» (Orta diyalekt, Nogaybek ağızı); *Kür de tor, tıği barıbir Gölfirege öyleneçek* «İşte görürsün, o Gölfire'yle evlenecek»; *Uylamayaçaqmın da, sağınmayaçaqmın da, isen gine hizmet itip qaytsın* «Düşünmeyeceğim, özlemeyeceğim, sadece askerliğini bitirip sağ dönsün»; *Selime quluna ilektimî, ul anıy kiregîn bireçek* «Selime'nin eline düşse, o ona gösterecek» (Orta diyalekt, Kazan ardı ağızı).

2. -açaq biçiminin gelecek zaman anlamına gereklilik, zorunluluk nüansları katılır: *Sarıqları simiz çıqqan, bazarları yahşı turı kilse, bir siksen sum çığaraçaqlar* «Koyunları semiz çıkmış, pazarlarını iyi yaparsalar seksen ruble kazanacaklar»; *Killer bılay torsa, uraqnı tiz bitüreçekler* «Günler böyle dursa, orağı çabuk bitirecekler» (Orta diyalekt, Kazan ardı ağızı).

3. -açaq biçimi şahsın iradesine bağlı olmayan, zaruri, belirli urallara uygun olan eylemi de belirtmek için kullanılır. Bu zaman, mutlak şimdiki zamana denk olur: *Yaz üzñikîn iteçek, bu qar may başına qalmayaçaq, İriyeçek* «Her şeye rağmen ilkbahar kendi işini yapacak, bu kar mayıs başlarına kadar kalmayacak, eriyecek»; *İr irligîn iteçek, süzİN birmeyeçek* «Erkek erkek olup kalacak, sözünden dönmeyecek» (Orta diyalekt, Kazan ardı ağızı); *Bılay tırdımı, tizden qatıracaq, qar töşeçek* «Böyle devam ederse, donacak, kar yağacak» (Orta diyalekt, Berengî ağızı).

4. Bazı durumlarda -açaq biçimi temel anlamına aksi halde eylemin gerçekleşmesi ile ilgili şüphe, tahmin anlamını belirtir. Bu anlam daha çok geniş bağlam içinde ortaya çıkar ve genellikle soru ve belirsiz zamirler yardımıyla gerçekleşir: *Selime bik masaymasın, nindi kilİN İlegeçek bit elİ* «Selime pek kurumlanmasın, şimdilik ne gibi gelin düşeceği belli değil ya»; *Nerse bulaçaqnı kım bİlsİN?* «Gelecekte ne olacağını kim bilir?»; *Duhtırlar minıy awıruwın caqınnarına eyteçekler mİken?* «Doktorlar onun hastalığı hakkında yakınlarına söyleyecekler mi?» (Orta diyalekt, Kazan ardı ağızı).

-açaq biçimi Oğuz dilleri için has olan özelliklerden sayılır. Onun Orta diyalektin ağızlarında kullanılmamasının sebebi hâlâ açıklanamamıştır. B. A. Serebrennikov'un bu biçimin eski kitap Türkçesinin etkisi sonucunda yayılması hakkındaki hipotezine az inanılır, çünkü o Orta diyalektin ağızlarında, özellikle Kazan ardı ve Dağ tarafı ağızlarında kullanılır. Başka ağızlarda ise ona seyrek rastlanır. B. A. Serebrennikov'un -açaq biçiminin Tatar halkının oluşmasına katılan Nogay Türkçesinin mirası olduğu hakkındaki diğer görüşü daha büyük dikkate layıktır. Gerçekten, bu biçime Nogay Türkçesiyle ortak olan başka özelliklerin aktif şekilde kullanıldığı bütün dil seviyelerinde de rastlanır. Bazı bilginler Nogay Türkçesinin Kazan ardı-Döbyaz ağızlarının oluşmasına katılması hakkındaki fikri öne sürüyorlar. Fakat Oğuz lehçeleri için has olan -açaq biçimi Orta diyalektin ağızlarını Oğuz dillerine yaklaştıran bir takım başka özelliklerin bulunduğu ağızlarda da kullanılır. Bu polisemantik -ası (ortaç, mastar, gelecek zaman biçimi anlamlarında kullanılır), -malı, -mağa, -mak, -ma, -dik biçimleridir vs. İşte bu biçimler yukarıda anılan ağızların oluşmasına katılan Oğuzların bulunduğu delil değil mi? Veya bu ortak dil özellikleri uzak tarihlere mevcut olan Oğuz-Kıpçak birliği döneminde oluşmuş mu? Biz son hipotez gerçeğe daha yakın diye düşünüyoruz. Daha doğrusu bu özellikler artık eski Bulgar Türkçesi için has olmuşlardır. Buna Oğuz lehçelerini hem Orta diyalektin ağızları, hem de Çuvaş Türkçesiyle yaklaştıran ortak özellikler gösterir. Bu bakımdan bizim fikrimiz belirli bir derecede B. A. Serebrennikov'un bir takım ortak özelliklere sahip olan İdil-Kama dil birliği hakkındaki hipotezine

Turkish Studies

benzer³⁷. Ama bununla birlikte *-açaq* gelecek zaman biçiminin diğer çağdaş Kıpçak lehçelerinde de, mesela, Nogay, Kumuk, Karakalpak ve yine Özbek lehçelerinde de kullanıldığını belirtmek gerek.

-açaq biçimi diyalektler sisteminin çekirdek unsuru değildir. O sadece Orta diyalekt için hastır. Bu biçimin bulunmasıyla Orta diyalekt Tatar Türkçesinin başka diyalektlerine karşı koyulur. Ama burada *-açaq* gelecek zaman biçiminin dar yayılış alanına sahip olduğunu belirtmek gerek. Tatar Türkçesi diyalektleri sistemi dışında bu biçimin izoglosu genellikle Oğuz lehçelerinden geçer.

-ası biçimi

Orta diyalektin bazı ağızlarında (mesela, Kazan ardı ve Kama önü Kreşinleri-Hristiyan Tatarları ağızlarında) gelecek zaman anlamında *-ası* biçimi kullanılmaktadır. Onun bu anlamda kullanılması Mişer ve Sibirya Tatarları diyalektleri için has değildir. *-ası* gelecek zaman biçimi *-ası*, *-esī* ortacı temelinde oluşur ve şahıs zamirleri yardımıyla çekilir:

min bar-ası	biz bar-ası
sin bar-ası	siz barası
ul bar-ası	alar bar-ası (-lar)

Soru şekli *-ası* temeline eklenen *-mi*, *-mī* eki vasıtasıyla yapılır. Bu zaman gelecek zaman anlamına zorunluluk, gereklilik, yükümlülük nüansları katılır: *Ul bızge kilesimī?* «O bize gelecek mi?»; *Kibitke barasıma miña?* «Ben mağazaya gitmeli miyim?»; *Siz Ehetlerniñ tuylarına qatnaşasımı?* «Siz Ehet'lerin düşününe katılacak mısınız?» (Orta diyalekt, Kazan ardı ağızı).

Olumsuzluk şekli *tügil* «değil», seyrek olarak *cuq*, *yuq* «yok» kelimeleri vasıtasıyla yapılır: *Bılay işlese, bız minı bugün bitiresi tügil* «Böyle çalışsak, biz bunu bugün bitiremeyeceğiz»; *Raziya bugün işe çığası tügil, şafırlar aşata* «Raziya bugün işe çıkmayacak, şoförleri yediriyor»; *Ğaliehmet qaytmasa, ul bu işin tiz gine çığası tügil* «Alihmet dönmese, o bu işinden yakın arada çıkmayacak»; *Ğelime siliy başlasa, anıñ süzi bitesi de cuq* «Alime konuşmaya başlasa, hiç durmayacak»; *Şuşı kinge hetli barmağannı, hezir gine barasım cuq* «Bu güne gitmedim, bundan sonra da gitmeyeceğim» (Orta diyalekt, Kazan ardı ağızı).

Orta diyalekt ağızlarında *-ası* gelecek zaman biçimi aşağıdaki anlamları belirtir:

1) Gelecekte mutlaka gerçekleşecek olan eylemi: *İртеге мında киліп чыгасылар сөтні* «Yarın buraya gelip toplayacaklar sütü»; *Бирчılма, Nemiğa üzi китiresi ақçаны* «Merak etme, Nemiğa parayı kendisi getirecek»; *Helimlerde ırтеге туй буласı* «Helimlerde yarın düşün olacak» (Orta diyalekt, Kazan ardı ağızı); *Eniniñ resimniñ Valintin işletesi* «Annenin resmini Valentin yaptıracak» (Orta diyalekt, Kama önü ağızı);

2) Şahsın eylemin belirsiz gelecekte gerçekleşmesiyle ilgili olan kararsızlığını, tahminini, şüphesini. Bu anlam genellikle modal kelimelerle kuvvetlendirilir: *İзіп кине yazмаған, elle bugün qaytası, elle atna azağında qaytası* «Tam olarak yazmamış, belki yarın, belki hafta sonunda dönecek»; *Elfinur bugün qaytasımı iken?* «Elfinur bugün dönecek mi?»; *Elle qunaq kilesi miken, uç töbim qıçıta* «Belki misafirler gelir, elim kaşınır» (Orta diyalekt, Kama önü ağızı).

³⁷ B. A. Serebrennikov, "O nekotorih otličitelnih priznakah Voljsko-Kamskogo yazıkovogo soyuza", **Yazıkovıy Kontaktı v Başkirii**, Ufa, 1972, s. 17.

Bilindiği gibi, *-ası* biçimi Oğuz dilleri için has olan özelliklerden sayılır. Burada belirten ve yüklem vazifelerini görür. Yüklem işlevinde genellikle gereklilik kipi biçimi olarak kullanılır. Türk dilinde *-ası* biçimi gelecek zaman anlamında kullanılır. O bu dilin bazı anıtlarında gelecekte gerçekleşmesi beklenen sabit özelliğin taşıyıcısı anlamında da kaydedilmiştir.

-ası gelecek zaman biçimi Orta diyalekte özgü bir özellik sayılır. O diyalektler sisteminin kullanılması zorunlu olmayan unsurlarından biridir ve onun çekirdek kısmına girmez. Orta diyalektin sisteminde bile gelecek zamanın bu biçimi sınırlı şekilde kullanılır ve sadece belirli ağızlarda yer alır. Tatar Türkçesi ağızları sistemi dışında *-ası* gelecek zaman biçiminin izoglosu Oğuz lehçelerinden geçer.

-maq biçimi

Baraba diyalektinde gelecek zaman anlamında birinci grup ekleriyle çekilen *-maq* biçimi kullanılmaktadır:

min parmaq-mın	pis parmaq-pıs (-lar)
sin parmaq-sıñ	sis parmaq-sıñıs (-sıs)
ul parmaq	alar parmaq (-tır, -lar)

-maq gelecek zaman biçiminin aynı diyalekte kullanılan *-maq* ortaç temeliyle sıkı bağlantısı vardır. Bu biçim gelecek zamana ait olan tahmin ve niyet modal nüansları katılan eylemi belirtir: *Min te almaqmın antay peltenı* «Ben de bunun gibi paltoyu alacağım»; *Öynı yanatan qılmaqıpıs* «Evi yeniden yapmak istiyoruz»; *Lawkağa parmakmısıñ?* «Mağazaya gidecek misin?»; *Köp pulmaqısıñma monta?* «Burada uzak mı olacaksınız?»; *Ul intı qıslarında yeşemektır* «O galiba kızlarında yaşayacak».

Baraba diyalektinde *-maq* biçimi temelinde dilek ve niyet kipleri oluşmuştur. Burada *-maq* biçiminin Baraba ve Tobol-İrtiş ağızlarında eylemin gerçekleşmesiyle ilgili olan hayret, şaşkınlık anlamlarını belirtip aktif şekilde soru cümlelerinde kullanılmasını belirtmek gerek. Bundan başka bu biçim Tobol-İrtiş ağızlarında tahmin gelecek zaman anlamını belirten mastar fonksiyonunda kullanılır.

Niyet, tahmin nüansları katılan *-maq* gelecek zaman biçiminin kullanılmasıyla Baraba diyalekti Kazak Türkçesine benzer. Burada bu biçim gösterilen fonksiyonda aynı anlamda kullanılır. Ama aynı zamanda *-maq* biçimi Kazak Türkçesinde çekimli biçimde belirsiz özelliği taşımaktadır³⁸. Yüklem fonksiyonunda bu biçim gelecek zaman anlamını belirtip Uygur Türkçesinde de kullanılır³⁹.

-maq gelecek zaman biçimi diyalektler sisteminin unsurlarından değildir. Bu zaman biçimi Sibirya Tatarlarının bütün ağızlarında bile kullanılmaz. Buna rağmen *-maq* gelecek zaman biçimi Sibirya Tatarları diyalektlerinin tasnifi özelliklerinden sayılmaktadır.

Bu biçimin izoglosu dar alanda yer alır ve sadece Baraba diyalektini kapsar. Tatar Türkçesi diyalektleri sistemi dışında *-maq* gelecek zaman biçiminin izoglosu Kazak ve Uygur dillerini kapsar. Onun merkezi Kazak Türkçesi sayılır. Baraba diyalekti ve Uygur Türkçesi özel titreşim alanlarını meydana getirirler. *-maq* biçiminin Baraba diyalektinde gelecek zaman anlamında kullanılması bu diyalektyle bir takım ortak özellikleri olan Kazak Türkçesinin kuvvetli etkisi sonucu olarak anlatılabilir.

³⁸ *Sovremenniy Kazahskiy Yazık*, Alma-Ata, 1962, s. 340-341.

³⁹ K. M. Meliyev, *İmena Deystviya v Sovremennom Uygurskom Yazıke*, Moskva, 1964, s. 34.

-ğalaq biçimi

Tatar Türkçesinin başka ağızlarından Baraba diyalekti *-ğalaq*, *-gelek* gelecek zaman biçiminin kullanılmasıyla ayrılır. Bu biçim *-ğalaq* ortacı temelinde birinci grup şahıs ekleri yardımıyla oluşur:

min parğalaq-mın	pıs parğalaq-pıs
sin parğalaq-sın	sıs parğalaq-sıs
ul parğalaq	alar parğalaq

Burada *-ğalaq* gelecek zaman biçiminin Baraba diyalektinde sınırlı şekilde kullanıldığını belirtmek gerekir. O beklenen, gerçekleşme anına yakın olan eylemi belirtir: *Qısum uquwın pıtkelek* «Kızım tahsilini bitiriyor»; *Sin torğalaqsınmı?* «Sen kalkıyor musun artık?»; *Pıtsennı pıtırgelek pıs pı atnata* «Bu hafta ot biçmeyi bitiriyoruz» (Sibirya Tatarları, Baraba diyalekti).

Gelecek zaman anlamında *-ğalak* biçimi Sibirya'daki Türk dilleri (Altay, Tuva, Şor, çulım dilleri) için hastır⁴⁰.

Kısa sonuçlar

1. Tatar Türkçesi ağızlarında gelecek zaman anlamı *-ır*, *-açaq*, *-ası*, *-maq*, *-ğalaq* biçimlerinde gerçekleşir.

2. *-ır* gelecek zaman biçimi bütün diyaleklerde de kullanılır ve bundan dolayı diyalektler sisteminin çekirdek unsurlarından sayılır. Bu biçim geniş anlama sahip ve çeşitli diyaleklerde şimdiki zamanda gerçekleşen veya gelecek zamanda beklenen eylemi belirtmek için kullanılır. Diyaleklerde *-ır* biçimi için relatif kullanılış hastır ve dolaylı kiplerin anlamlarında kullanılabilir. Bu biçimin mutlak şimdiki zaman anlamında kullanılması ilk önce Sibirya Tatarları diyalektleri için hastır. Anlam özellikleri bakımından Tatar Türkçesi diyalektleri sisteminde o önemli izoglosları meydana getirmez. Ama onun Orta diyalektin *-ası* ve *-açaq* biçimlerinin aktif oldukları kenar ağızlarındaki aktifliğini belirtmek gerek.

İkinci çoğul şahısın bileşik *-sığız* (*-sıñız*) ekinin izoglosu küçük adacıklar biçiminde Kazan ardı topraklarında (Orta diyalektin Kazan ardı ağızları) ve Novosibirsk bölgesinde (Baraba diyalekti) yer alır.

İkinci şahsın kısalmış *-ñ*, *-ğız* eklerinin izoglosu Güney Ural ve Ural ardı topraklarında yayılmış olan Tatar ağızlarını kapsar. Bu izoglosun merkezi olarak Başkurt Türkçesinin doğu diyalekti ağızları sayılır.

İkinci çoğul şahsın kısalmış *-ırs* eki izoglosu Tobol-İrtiş diyalektinin Bataklık tarafı, Tevriş ağızları sınırlarında meydana gelir. Tatar Türkçesi diyalektleri sistemi dışında bu izoglos Karaim ve Türkmen lehçelerinden geçer.

-mas-mın, *-mas-pın* eklerinin (birinci teklik şahıs ve çoğul) izoglosu Tobol-İrtiş diyalektinin bazı ağızlarını kapsar. Bundan sonra o Altay, Hakas, Şor lehçelerinden geçer. Bu bakımdan Tatar ağızları titreşim alanını meydana getirirler.

-mar olumsuzluk şekli dar yayılış alanına sahiptir. Bu biçimin izoglosu Orta diyalektin bazı ağızlarını ve Sibirya Tatarlarının diyalektlerini kapsar. Tatar diyalektleri sistemi dışında bu izoglos

⁴⁰ A. P. Dulzon, "Liçno-vremennıy formı çulımsko-tyürkskogo glagola", *Uçyonıy Zapiski Hakasskogo Nauçno-İssledovatel'skogo İnstıtuta Yazka, Literatırı i İstorii*. Vıp. VIII., Abakan, 1960, s. 121.

Gagauz, Türkmen ve Azerbaycan dillerini kapsar. *-mastı* olumsuzluk şeklinin izoglosu da dar yayılış alanına sahiptir. Onun merkezi Baraba diyalektidir. Tevriş ağzı titreşim alanını oluşturur. Sibiryaya Tatarlarının diyalektleri Altay Türkçesiyle birlikte tam bir dil alanını meydana getirirler. Bundan sonra bu izoglos Çuvaş (bütün şahıslarda da) ve Karaim (üçüncü şahısta) dillerini kapsar.

3. *-ası*, *-açaq*, *-maq*, *-ğalaq* biçimleri bütün özel sistemlerde de mevcut değildirler. Onlar diyalektler sisteminin kullanılması zorunlu olmayan unsurlarındandır ve onun taşrasını oluştururlar. Mesela, *-ası*, *-açak* gelecek zaman biçimleri sadece Orta diyalektin bazı ağzıları için vardır. Demek onlar Orta diyalektin bile çekirdek kısmına girmezler. Buna rağmen bu biçimler onun önemli tasnifi özelliklerinden sayılırlar.

-ası, *-açaq* biçimleri izoglosları genellikle Orta diyalektin Kazan ardı ağzılarında yer alırlar. Başka ağızlarda bu biçimler seyrek kullanılırlar. Tatar Türkçesinin diyalektler sisteminin dışında bu izoglos Oğuz dillerini kapsar. Kıpçak lehçelerinde yukarıda anılan biçimler aktif kullanılmazlar, burada onların anlamları ve fonksiyonları da sınırlanmıştır. Sibiryaya Tatarlarının diyalektleri başka özel sistemlere *-maq*, *-ğalaq* gelecek zaman biçimlerinin bulunmasıyla karşı koyulurlar. Bu biçimler için ikinci çoğul şahıs kısaltmış *-ırs* ekinin ve *-mastı* olumsuzluk biçiminin kullanılması vardır.

-maq, *-ğalaq* biçimlerinin izoglosu Baraba diyalektinde yer alır. Yukarıda anılan gelecek zaman biçimlerinin kullanılmasıyla Baraba diyalekti bir taraftan Kazak Türkçesine (*-mak*), diğer taraftan Sibiryaya'daki Türk dillerine (*-ğalak*) çok benzer.

4. Mişer diyalekti için gelecek zaman biçimlerinin kullanılmasında bir modele uygunluk vardır. Bu diyalekte gelecek zamanın yegâne biçimi olarak *-ır* biçimi kullanılır. Mişer diyalekti bir modele uygunluğu bu biçimin çekilişinde de korur. Bu bakımdan o diğer Kıpçak lehçelerine benzer.

KAYNAKÇA

- BASKAKOV N. A., İNKİJEKOVA-GREKUL A.İ., “Hakasskiy yazık. Fonetičeskaya struktura. Slovarniy sostav i grammatičeskij stroy”, **Hakassko-Russkiy Slovar**, Moskva, 1953.
- BAYAZİTOVA F. S., “Tüben Kama tiresindegi kireşin tatarları söyleşinin fonetik hem grammatik üziñçelikleri”, **Materialı po Tatarskoy Dialektologii**, Kazan, 1974.
- BURGANOVA N. B., “Govor karimskih i glazovskih tatar”, **Materialı po Tatarskoy Dialektologii**, Kazan, 1962.
- BURGANOVA N. B., “O vremennix formax glagolov izyavitelnogo nakloneniya v zakazanskix govoraş”, **Materialı po Tatarskoy Dialektologii**, Kazan, 1974.
- ÇARIYAROV B., **Gunorta-Gunbatar Turki Dillerde İşlik Zamannarı**, Aşgabat, 1969.
- ÇARIYAROV B., **Vremena Glagola v Tyürkskih Yazıkah Yugo-Zapadnoy Gruppi**, Avtoşef. diss. ... d-ra filol. nauk. – Aşhabad, 1970.
- DIRENKOVA N. P., **Grammatika Xakasskogo Yazıkı**, Moskva-Leningrad, 1941.
- DIRENKOVA N. P., **Grammatika Oyrotskogo Yazıkı**, Moskva-Leningrad, 1940.
- DMİTRİYEYEV N. K., **Grammatika Kumıkskogo Yazıkı**, Moskva-Leningrad, 1940.
- DULZON A. P., “Liçno-vremenniyı formı çulımsko-tyürkskogo glagola”, **Uçyonıy Zapiski Hakasskogo Nauçno-İssledovatel'skogo İnstituta Yazıkı, Literaturı i İstorii**. Vıp. VIII., Abakan, 1960.

Turkish Studies

- EFLETUNOV E. Ş., **BASSRın Könbatış Hem Könyak-Könbatış Rayonnarında Yeşewçi Tatarlar Söyleşinin Til Üzinçelikleri**, Diss. ... kand. filol. nauk. – Kazan, 1960.
- FAZIKOVA E. İ.- M. T. ZİYATOVOY, **İzskannıy dar tyürskomu yazıku. Grammatičeskiy traktat XIV veka na arabskom yazıke. Vvedeniye, leksiko-grammatičeskiy oçerk, perevod, glossariy. Grammatičeskiy ukazatel**, Taşkent, 1978.
- GRUNİNA E. A., **İndikativ v Turetskom Yazıke (v Sravnitelno-İstoriçeskom Osveçşenii)**, Avtoref. diss. ... d-ra filol. nauk, Moskva, 1978.
- GRUNİNA E. A., “Sootnoşeniye form nastoyaçşego i buduçşego vremyon po pamyatnikam turetskogo yazıka XIII-XVI vv.”, **Voprosı Tyürkologii**, Moskva, 1965.
- İVANOV S. N., **Rodoslovnoyo Drevo Tyürok Abu-l Gazi-Hana... Grammatičeskiy Oçerk (İmya i Glagol. Grammatičeskiye kategorii)**, Taşkent, 1969.
- KONDRATYEV V. G., **Oçerk Grammatiki Drevnetyürskogo Yazıka**, Leningrad, 1970.
- KONONOV A. N., **Grammatika Sovremennogo Turetskogo Literaturnogo Yazıka**, Moskva-Leningrad, 1956.
- LYUBİMOV K. M., “Sistema deypriçastiya v sovremennom turetskom yazıke”, **Sovetskaya Tyürkologiya**, 1977. - №4.
- MAHMUTOVA L. T., **Opit İssledovaniya Tyürskikh Dialektov. Mişarskiy Dialekt Tatarskogo Yazıka**, Moskva, 1978.
- ŞÇERBAK A. M., **Grammatičeskiy Oçerk Yazıka Tyürskikh Tekstov X-XIII vv. İz Vostoçnogo Turkestana**, Moskva-Leningrad, 1961.
- MELİYEV K. M., **İmena Deystviya v Sovremennom Uygurskom Yazıke**, Moskva, 1964.
- MUSAYEV K. M., “Karaimskiy yazık”, **Yazıki Narodov SSSR. T. 2. Tyürskiy Yazık**, Moskva, 1966.
- POKROVSKAYA L. A., **Grammatika Gagauzskogo Yazıka. Fonetika i Morfologiya**, Moskva, 1966.
- RASSADİN V. İ., **Morfologiya Tofalarskogo Yazıka v Sravnitelnom Osveçşenii**, Moskva, 1978.
- SADVAKASOV G., **Yazık Uygur Ferganskoy Dolini**, Ç. 2. – Alma-Ata, 1976.
- SEREBRENNİKOV B. A., “O nekotorıh otliçitelnih priznakah Voljsko-Kamskogo yazıkovogo soyuza”, **Yazıkovıy Kontakt v Başkirii**, Ufa, 1972.
- Sovremenniy Kazahskiy Yazık**, Alma-Ata, 1962.
- ŞUKUROV Ş. İ., **İstoriya Razvitiya Glagolnih Form Uzbekskogo Yazıka**, Taşkent, 1966.
- TENİŞEV E. R., “Ukazatel grammatičeskih form k «Divanu tyürskikh yazıkov» Mahmuda Kaşgarskogo”, **Voprosı Kazahskogo i Uygurskogo Yazıkoznaniya. Trudı İnstituta Yazıkoznaniya AN Kaz SSR**, Alma-Ata, 1963.
- TUMAŞEVA D. G., “Osobennosti glagolnih form v tobolskom govore tatarskogo yazıka”, **Uçyonıy Zapiski Kazanskogo Un-Ta**, t. 119, kn. 6, 1959.
- TUMAŞEVA D. G., **Dialektı Sibirskix Tatar**, Kazan 1977.